

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**«Народний рух України у боротьбі за
державну незалежність у 1989–1991 рр.»**

студента IV курсу, групи СОІ–41
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)

Приймака Святослава Дмитровича

Керівник:

Кобута Степан Йосифович

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Паска Богдан Валерійович

кандидат історичних наук

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ.....	9
1.1. Передумови виникнення Народного руху за перебудову.....	9
1.2. Організаційне оформлення НРУ в 1989 р.....	17
РОЗДІЛ II. ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО РУХУ (ВЕРЕСЕНЬ 1989 Р. – ЖОВТЕНЬ 1990 Р.).....	27
2.1. Політична кампанія НРУ у 1990 р.....	27
2.2. II з'їзд Руху та курс на незалежність України	32
РОЗДІЛ III. МІСЦЕ І РОЛЬ НАРОДНОГО РУХУ В ЗДОБУТТІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ.....	38
3.1. НРУ у боротьбі за незалежність України (жовтень 1990 р. – серпень 1991 р.).....	38
3.2. Підготовка референдуму та президентська кампанія В.Чорновола.....	48
РОЗДІЛ IV. ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАРОДНОГО РУХУ В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ.....	52
ВИСНОВКИ.....	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59
ДОДАТКИ.....	67

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЗМІ	Засоби масової інформації
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ	Комуністична партія України
НРУ	Народний рух України
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	Сполучені Штати Америки
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦК КПУ	Центральний комітет компартії України

ВСТУП

Актуальність теми. Україна – молода країна на світовій політичній арені, але за свою коротку історію як незалежної держави вона пережила багато ключових випробувань у формі політичної кризи, революції та зовнішньої військової агресії. Однак сьогодні Україна все ще переживає державотворчий процес, а також формування своїх національних цінностей та ідеалів.

Шлях України до незалежності був довгим і важким. Реальний шанс створити власну державу українці отримали лише наприкінці 1980-х років. Це був період горбачовської перебудови та наростаючої кризи в партійних структурах СРСР. Серед громадськості в той час зростали демократичні тенденції, як в соціальному, так і в політичному плані. Ці процеси, безсумнівно, торкнулися і України. На зміну неформальним організаціям прийшов Народний Рух України (далі – НРУ) – громадсько-політичне об'єднання з національним підґрунтям, сформоване наприкінці 1980-х років. НРУ – перша політична організація, яка підняла питання національної незалежності та суверенітету і стала лідером національно-демократичних сил напередодні та в момент проголошення незалежності України. Український Народний Рух зробив значний внесок у відновлення та подальшу розбудову державного устрою України.

Водночас, процес формування НРУ був досить неоднозначним, об'єднуючи людей з різними політичними поглядами, але з однією кінцевою метою. Крім того, виникнення та становлення НРУ відбувалося під кураторством Комуністичної партії України (далі – КПУ). Все це відбувалося на тлі важливого переломного моменту в суспільному розвитку, коли масштабна тоталітарна держава поступово руйнувалася.

Немає сумнівів, що політичний процес в Україні наприкінці 1980-х – початку 1990-х років вплинув на формування нині незалежної української влади та соціальної еволюції нашої держави. Зокрема й коріння сучасної

політичної культури України можна простежити в цьому періоді. Тому розуміння та усвідомлення суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Україні напередодні розпаду Радянського Союзу, є ключовим для оцінки значення НРУ для становлення незалежної України та її політичної системи.

Об'єкт дослідження – Народний Рух України як громадсько-політичне об'єднання, його становлення та розвиток.

Предмет дослідження – програмні засади та діяльність НРУ у боротьбі за національну, державну незалежність України.

Мета дослідження аналізі аспектів внеску НРУ як громадсько-політичної організації у проголошенні незалежності України.

Відповідно до мети дослідження визначено наступні завдання:

- дослідити джерельну база дослідження;
- проаналізувати передумови виникнення НРУ за перебудову та його організаційне оформлення в 1989 р.;
- дослідити політичну кампанію НРУ у 1990 р. і причини скликання та перебіг II з'їзд НРУ;
- з'ясувати аспекти участі НРУ в боротьбі за незалежність України;
- проаналізувати підготовку референдуму та президентську кампанію

В. Чорновола;

- охарактеризувати висвітлення діяльності НРУ в шкільних підручниках.

Хронологічні рамки: 1989-1991 роки. Нижня межа – початок творення НРУ за перебудову. Верхня – здобуття Україною незалежності

Географічні межі: територія сучасної України, яка на той час відповідала території УРСР.

Стан наукової розробки. Тема історії та діяльності НРУ цікавить багатьох дослідників новітньої історії України. Вона розглядається в різних аспектах та в значною мірою пов'язується з суспільно-політичною ситуацією в Україні наприкінці 1980-х років – початку 1990-х років. Однак деякі питання щодо виникнення НРУ залишаються дискусійними.

Наприклад, не до кінця зрозумілими залишаються процес діяльності ініціативних груп зі створення програми майбутньої організації, вплив КПУ на створення НРУ, існування Руху з діаметрально протилежними політичними поглядами його активних діячів. При підготовці дослідження використані доступні джерела та література українською мовою, різні за своєю спрямованістю, науковою цінністю, методами дослідження, висновками та рекомендаціями. Велика кількість джерел дала змогу провести аналіз матеріалів для ретельного дослідження поставленої проблеми.

Матеріалами для дослідження були напрацювання дослідників О. Андрощука, Г. Гончарука, Н. Кіндрачук, С. Кобути, Р. Коваленко, І. Мельника та інших, а також авторів підручників з історії України для 11 класу, які розробили Н. Сорочинська і О. Гісем, О. Гісем і О. Мартинюк.

Джерельна база дослідження

Тема НРУ загалом та історії його виникнення зокрема цікавить багатьох дослідників новітньої історії України. Однак деякі питання щодо виникнення НРУ залишаються дискусійними. Наприклад, не до кінця зрозумілими залишаються процес діяльності ініціативних груп зі створення програми майбутньої організації, вплив КП на створення НРУ, співіснування в межах об'єднання людей з діаметрально протилежними політичними поглядами тощо. Ряд українських дослідників захистили дисертації з тематики Народного Руху України, що свідчить про живий інтерес до теми в наукових колах.

Однією з перших фундаментальних праць з історії НРУ, яка й зараз дуже цінується вченими, є робота Г. Гончарука, який детально та послідовно розкриває всі віхи виникнення організації: декларування ідеї, появу регіональних рухівських осередків, деталі Установчого з'їзду НРУ [31; 32; 33].

Значний обсяг фактичного матеріалу про історію НРУ зібрано в дослідженні В. Ковтуна [47].

Структурною та змістовною є також праця В. Литвина, яка присвячена еволюції політичної влади в Україні на зламі 80-х – 90-х років. Автор торкається й питань виникнення НРУ, протидії компартійних органів процесу його створення, робить важливі узагальнюючі висновки [51].

В контексті дослідження соціально-політичних процесів в Україні наприкінці 1980-х років, процес утворення НРУ висвітлює А. Камінський [36]. С. Кобута з'ясовує особливості діяльності неформальних громадських організацій у 1987-1989 рр., які заклали ідейні основи Народного Руху [44; 45]. Н. Кіндрачук дослідила ідейно-ідеологічний вплив Народного Руху на становлення державотворчих засад України, процес його політичної еволюції, участі в конституційному процесі тощо [37; 38; 37; 39; 41; 442].

Досить широкою є джерельна база дослідження. Оскільки події відбувалися в не дуже віддаленому минулому, то збереглася велика кількість документів, які засвідчують процес появи НРУ. Такими джерелами є, в насамперед:

- програми документи НРУ;
- стенограма з'їзду;
- документи, які функціонували у владному апараті;
- документи регіональних організацій;
- спогади засновників руху, учасників Установчого з'їзду;
- матеріали радянської преси тощо.

Методологічна основа дослідження. Для вирішення завдань бакалаврської роботи застосовано загальнонаукові методи та методи політології:

- *історичний метод* використано з метою відтворення процесу хронологічного викладу подій передумов виникнення НРУ і аспектів його діяльності;
- *аналіз і синтез* застосовано при дослідженні інтерпретації авторами конкретних фактів і подій;

- *методи конкретно-соціологічних досліджень* (порівняння тощо) застосовані при аналізі й поясненні авторами підручників суті діяльності НРУ.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що здійснено системний теоретичний аналіз історії виникнення та діяльності Народного руху України за перебудову, проаналізовано основи вивчення цієї тематики на заняттях із історії в школі.

Практичне значення роботи. Матеріали роботи з можна активно застосовувати в педагогічній діяльності. Фактичний матеріал дослідження доцільно використовувати у підготовці до уроків з Історії України 11 класу, насамперед у підготовці планів-конспектів уроку до розділу «Відновлення незалежності України». Також ці матеріали можна використати у підготовці то тематичних занять, написання учнівських пошуково-дослідницьких робіт та ін.

Структура роботи відповідає меті дослідження і відображає послідовність вирішення поставлених завдань. Бакалаврська робота складається з переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, який містить 74 позицій. Загальний обсяг роботи – 60 сторінок (без додатків).

РОЗДІЛ І

ІСТОРИЯ ВИНИКНЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕБУДОВУ

1.1. Передумови виникнення Народного руху за перебудову

Поява Народного руху України наприкінці 80-х років ХХ століття стало закономірним явищем суспільного розвитку, тієї внутрішньополітичної та соціально-економічної ситуації, яка встановилася в СРСР загалом та УРСР зокрема в цей час. В державі існував цілий комплекс проблем різного характеру, які особливо гостро відчувало населення. Серед них:

- внутрішньополітична закулісна боротьба у владній верхівці;
- масштабне розкрадання державного та громадського майна;
- формалізація та заідеологізованість освітньої сфери;
- наростання продовольчої кризи;
- ігнорування національних особливостей населення СРСР, в тому числі заходи, спрямовані на русифікацію українців;
- продовження репресій на релігійному ґрунті;
- наростання екологічних проблем, недбале ставлення до ліквідації техногенних аварій;
- продовження переслідувань інакомислячих [26, с. 15-20].

Водночас у СРСР відбувається процес відходу від тоталітаризму, в політичному житті проглядають здебільшого авторитарні риси. М. Горбачов проголошує курс на «перебудову», яка ставила за мету прискорення соціально-економічного розвитку країни [45]. У 80-х роках яскраво проявляється криза Комуністичної партії, в межах якої застарілий бюрократичний апарат діяв по інерції на фоні нових політичних віянь.

Фіксувалося значне зниження довіри до неї як з боку трудового населення, так і самих комуністів. За даними соціологічного опитування, проведеного в червні 1989 р. в Україні, Комуністичну партію підтримували

лише третина працівників та 62% комуністів. Частим стало явище виходу з лав Компартії її членів [44, с. 60].

Проте все чітко формується прагнення населення СРСР до самоорганізації, утворення громадських об'єднань. Дослідники вважають, що цей процес активізувався в контексті боротьби за відміну статті 6 Конституції СРСР, яка проголошувала керівну роль Комуністичної партії. Ця стаття була відмінена в березні 1990 р. Водночас було прийнято закон про громадські об'єднання, який закладав підвалини багатопартійності в державі. На фоні лібералізації політичного життя та кризи комуністичної ідеології інтенсифікуються процеси появи «неформальних» груп, рухів, об'єднань громадсько-політичного спрямування. Одними з перших найбільш радикальних політичних рухів були Народні фронти в прибалтійських республіках, які об'єднували значну кількість населення. В якості прояву протестних настроїв активної частини суспільства формувалися народні фронти й в інших частинах СРСР, зокрема Молдові, Казахстані, Азербайджані [46, с. 14-15].

Із 1988 р. подібні процеси активізуються й в Україні, яка не стояла осторонь загальнополітичних процесів в СРСР. Неформальні об'єднання, які утворювалися в цей час в УРСР, мали наступні риси:

- неконтрольований процес формування;
- розбудова неформальних утворень «знизу» за наявності ініціативи народу;
- об'єднання громадян на базі спільних інтересів та особистих взаємин;
- відсутність чіткого впорядкування діяльності на першому етапі;
- обрання лідера з опорою на його авторитетність та професійну компетентність;
- згуртування на демократичних засадах;
- високий рівень самостійності та незалежності від державних та партійних структур [44, с. 61].

Найбільшими «неформальними» громадськими утвореннями в Україні були:

1. Українська Гельсінська група (УГГ), яка була утворена 9 листопада 1976 р. та об'єднувала діячів правозахисного руху. Її члени боролися проти порушення прав людини на території СРСР. Спілка зазнавала жорстоких переслідувань влади.

2. Український культурологічний клуб (УКК), заснований в серпні 1987 р. На його засіданнях обговорювалися білі плями радянської та української історії. УКК виступав опозиційною до влади структурою.

3. «Товариство Лева – культурологічний клуб, заснований у Львові у жовтні 1987 р. Завданням клубу був розвиток української культури.

4. Організації екологічного спрямування: екологічна асоціація «Зелений світ» (1987), громадські утворення «Екологія та світ» (1988), «Мама 86» (1990).

5. Товариство рідної мови ім. Тараса Шевченка. Засноване взимку 1989 р.

6. Українське історико-просвітницьке товариство «Меморіал», покликане відновити імена жертв репресій в СРСР [26, с. 20-24].

Насправді перелік цих неформальних громадських організацій є досить широким. Уже в червні 1989 р. державним органам було відомо більше ніж 47 тисяч самодіяльних об'єднань.

Значну тривогу в партійних структурах викликала діяльність саме політизованих об'єднань – Українського культурологічного клубу, Української народно-демократичної ліги, «Громади», «Спадщини», «Товариства реабілітованих політв'язнів», Комітету за відродження Української автокефальної православної церкви (м. Київ); Комітету захисту Української католицької церкви, «Товариства Лева» (м. Львів); Народного союзу сприяння перебудові (м. Одеса); «Доброї волі» (м. Ялта), «Апреля» й «Шани» (м. Харків), Українського християнсько-демократичного фронту (м.

Івано-Франківськ); Української Гельсінської спілки, яка діяла в 9-ти областях України [46].

Ці «неформальні» об'єднання стали предтечами появи Народного руху України.

У процесі виникнення та утвердження ідеї НРУ дослідники виділяють наступні етапи:

- привселюдні висловлювання про необхідність створення народного фронту в підтримку перебудови (липень – вересень 1988 р.);
- підтримка ідеї організацією письменників та створення програмових документів (жовтень 1988 – 16 лютого 1989 рр.);
- суспільне обговорення програмних документів (16 лютого – 9 вересня 1989 р.).

Із моменту виникнення рухівська ідея містила в собі різнобічні погляди та міркування, стратегічне бачення, концепції подальшої роботи. Радикальні ідеї УГС сприймалися з великою обережністю. Переважали помірковані погляди київської інтелігенції. Виникнення Народного руху України стало закономірним результатом розвитку демократичного та національного процесів в Україні. Поява ідеї Руху була спричинена історичною та соціально-психологічною ситуацією того часу. Це явище зародилося у Києві в середовищі інтелігенції і швидко поширилося в Україні [44, с. 61].

Дослідники погоджуються, що найбільший ідейний вплив на створення НРУ справили народні фронти Литви, Латвії та Естонії, де здійснювалася боротьба за демократизацію суспільного життя.

В Україні ідею створення народного фронту вперше висунули дисиденти. Своєрідним стимулом до їх діяльності стало виникнення Народного фронту в Естонії. В цьому контексті Українську Гельсінську групу реорганізовано в Українську Гельсінську спілку. Через певний час у Львові організовано ініціативну групу по створенню демократичного фронту підтримки перебудови. Головну роль в цій групі відігравали брати

Горині, В. Чорновіл, І. Калинець та І. Макар. Цю ідею вперше висловлено привселюдно на мітингу 7 липня 1988 р. Ідейні натхненники бачили Демократичний фронт як своєрідну федерацію неформальних об'єднань, в межах якої вони могли б здійснювати й власний шлях саморозвитку [45-46].

І. Мельник згадує, що ініціативну групу Демократичного фронту сприяння перебудові було створено 25 липня 1988 р. на громадських зборах в приміщенні клубу «Данко» зооветеринарного інституту. До її складу увійшли представники Товариства Лева, Товариства рідної мови ім. Т. Шевченка та навіть комсомольці. На зборах вперше прозвучала назва Народного руху, пізніше запозичена київськими літераторами. Компартиїні органи всіляко перешкоджали роботі оргкомітету, тож програмні документи розроблялися практично в нелегальних умовах. Спроба зареєструвати документи Народного Фронту у Львівському міськвиконкомі виявилася невдалою. Незважаючи на це, в грудні 1988 р. на засіданні ради Товариства рідної мови ім. Т. Шевченка утворюється оргкомітет Народного Фронту у складі 8 чоловік на чолі з В. Іськівим [37, с. 100-101].

Але цим часом, з активізацією неформального руху відбувається зміна поглядів української інтелігенції на становище української нації. Сміливішими стають виступи письменників на ІХ з'їзді Спілки письменників України, в червні 1986 р. коли вперше привселюдно висловлюється стурбованість станом розвитку української мови.

Вважається, що пропозиція про створення народного фронту в середовищі літераторів вперше була озвучена Ф. Бурлачуком у жовтні 1988 р. на екологічному семінарі Спілки письменників України. Цю пропозицію підтримав С. Плачинда, але конкретного рішення прийнято не було. 30 жовтня на неформальних зборах київських письменників про створення ініціативної групи щодо заснування Народного Фронту за перебудову висловився В. Терен. Свою пропозицію він повторив на звітно-виборних партійних зборах Київської письменницької організації, які відбулися 1 листопада 1988 р. Збори схвалили цю пропозицію. Ініціативна група по

розгортанню руху сприяння перебудові була затверджена новим складом партійного комітету. До першого складу ініціативної групи увійшли В. Яременко, В. Чмир, В. Дончик, В. Терен, а згодом долучилися І. Дзюба та С. Тельнюк. Вони почали працювати над програмою руху [45; 46].

В інформаційному повідомленні КДБ УРСР ЦК КПУ про створення Українського народного фронту від 2 листопада 1988 р. вказувалося, наскільки ця ідея поширюється в середовищі неформальних організацій. Щодо подій 1 листопада, то в документі сказано: «1 листопада цього року на звітно-виборному партійному зібранні Союзу Письменників України, не дивлячись на думку секретаря Б. Олійника про те, що не слід копіювати прибалтійський досвід, в постанові вказано створити ініціативну групу для розробки програми Народного Фронту» [10, с. 220].

Наприкінці листопада біля приміщення СПУ відбувся мітинг за участю представників деяких неформальних організацій, на якому прийнято рішення рекомендувати Спілці письменників створити народний фронт України. З подачі І. Драча розпочалося перетворення ініціативної групи сприяння перебудові в народний фронт.

Паралельно активізується діяльність Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. З ініціативи секретаря партбюро Інституту В. Брюховецького також створюється ініціативна група. На партійних зборах Інституту літератури прозвучала пропозиція об'єднати дві ініціативні групи в одну [53]. Вже на пленумі правління СПУ говорилося про розширення ініціативної групи, до складу якої, крім членів парткому, долучилися інші письменники та науковці Інституту літератури. Об'єднаній ініціативній групі було доручено створити проєкт Програми Народного руху України за перебудову. Робота над Проєктом здійснювалася в співпраці з парткомом Київської організації СПУ.

Члени парткому рекомендували учасникам ініціативної групи здійснити низку доопрацювань в документах [31, с. 14-15].

Відомо, що до оновленої ініціативної групи входили І. Драч, Д. Павличко, С. Тельнюк, М. Слабошицький, В. Терен, П. Мовчан, В. Яременко, В. Брюховецький, А. Погрібний, І. Ющук, В. Дончик, І. Дзюб, В. Чмир, О. Божко, Г. Сивокінь [44-46].

КДБ 24 листопада 1988 р. повідомляло очільнику ЦК Компартії України В. Щербицькому наступну інформацію: «23 листопада в республіканському Домі літераторів відбулося зібрання активу Союзу Письменників України за участі представників самодіяльних об'єднань «Громада», «Спадщина», «Український культурологічний клуб», «Комітет захисту Голосіївського лісу» (всього більше 100 осіб), на котрому обговорювалося питання про створення з числа членів СПУ ініціативної групи суспільного руху на підтримку перебудови. На зібранні була обрана ініціативна група, до котрої увійшли літератори, в тому числі члени парткому СПУ.

Головою ініціативної групи обраний І. Драч. Координаційну раду по роботі з периферійними групами очолив Д. Павличко, а редакційну комісію з розробки програмних документів – С. Тельнюк» [11, с. 221-223].

Проект Програми НРУ та текст звернення до народу, які розроблялися ініціативною групою, 30 січня 1989 р. були схвалені на колективних зборах Інституту літератури [53]. 31 січня 1989 р. у Республіканському будинку кіно відбулися загальні збори Київської письменницької організації, які заслухали та обговорили зазначені документи. Незважаючи на схвалення їх більшістю присутніх, лунали голоси з пропозиціями доопрацювати їх, обережніше формулювати деякі твердження, узгодити з положеннями Конституцій СРСР та УРСР. Ініціативній групі доручено доопрацювати документи, відредагувати їх з врахуванням зауважень та пропозицій, що прозвучали на зборах.

Збори письменників були показані на телебаченні. Установчі документи зазнали нищівної критики Л. Кравчука, який на той час керував ідеологічним відділом ЦК Компартії України [31, с. 15-16]. Після зборів ряд

письменників, серед яких І. Драч, Ю. Мушкетик, Б. Олійник, Д. Павличко та інші, були запрошені на бесіду до ЦК КПУ, де їм намагалися нав'язати думку про недоцільність створення НРУ [53]. Незважаючи на тиск партійних структур, на початку лютого пленум СПУ виніс рішення про створення НРУ та публікацію програмних документів [46].

Спочатку імена авторів Програми не оприлюднювалися. Лише 1 липня 1989 р. В. Дончик на Київській установчій конференції заявив, що цими авторами були С. Тельнюк, В. Терен, В. Брюховецький, В. Ярмоленко та інші.

І. Драч згадував, що над Програмою, крім нього самого, працювали В. Дончик, Ю. Мушкетик, Б. Олійник, В. Брюховецький, Д. Павличко. 16 лютого 1989 р. проєкт «Програми Народного Руху України на перебудову» було надруковано в газеті «Літературна Україна». Статут друкувати заборонили партійні органи. Під оприлюдненим документом стояли підписи ініціативних груп Київської організації СПУ та Інституту літератури АН СРСР. Проєкт не відзначався особливо радикальними ідеями.

Це було спричинено рядом факторів:

- документ готували люди з радянською свідомістю;
- для приглушення радикальних ідей здійснювався партійний тиск;
- ініціаторами створення НРУ були люди, які не хотіли втрачати авторитет та становище в суспільстві, потрапити в особливу «немилість» до владних структур;
- поміркованість установчих документів була необхідною для залучення якнайбільшої кількості прихильників [31, с. 18-19].

Головна концепція проєкту Програми НРУ за перебудову не далеко відійшла від партійної риторики. У документі вказувалося, що Рух є загальнонародним проявом схвалення і підтримки перебудови. Головною метою діяльності НРУ є сприяння Компартії у розвитку суспільства, яке має базуватися на народовладді. Рух має підтримувати становлення народовладдя та ратувати за суверенітет України, в тому числі в економічній

сфері. Питання національно-культурного відродження мали бути вирішені з урахуванням ленінських принципів національної політики. Стосовно мовної проблеми, то ініціатори НРУ ратували за надання українській мові статусу державної мови УРСР та розширення сфери її використання [51, с. 50-51].

Виступаючи на XXXI конференції Київської міської парторганізації Б. Олійник виділив чотири напрями, над якими працюють творці НРУ: мовні та екологічні проблеми, наслідки подолання культу особи та відновлення імен репресованих письменників, відновлення їх творчості. На думку В. Литвина, першопочаткове ідейне наповнення Руху перебувало в руслі процесів перебудови та були своєрідною реакцією на неадекватні кроки влади в умовах соціально-економічної та політичної криз [36, с. 111-112].

Таким чином, перший крок до легального інституційного оформлення НРУ було зроблено. Ідея його створення, програма дій виносилися на широке суспільне обговорення, що стало надзвичайно помітною подією в суспільно-політичному житті УРСР на межі 1988-1989 років.

1.2. Організаційне оформлення НРУ в 1989 р.

Ідея Руху, оприлюднена на сторінках «Літературної України», ставала все більш відомою та популярною в суспільстві. Багато людей дізналися про неї завдяки теледебатам, що між завідувачем ідеологічного відділу ЦК КПУ Л. Кравчуком та членами ініціативної групи зі створення Руху – М. Поповичем та І. Драчем. Підтримали ідею Руху представники Товариства української мови ім. Тараса Шевченка та історико-просвітницького товариства «Меморіал». Під час своїх візитів до України висловив свою підтримку щодо цієї громадської ініціативи й М. Горбачов.

На етапі суспільного обговорення проекту Програми НРУ її концепцію схвально сприймали люди різних політичних поглядів: від реформаційно налаштованих комуністів до дисидентів і колишніх політв'язнів. Бурхливо формувалися групи підтримки проекту Програми Руху. Осередки Руху

з'являлися на промислових підприємствах та в державних установах [51, с. 52-54].

Ситуація на місцях загалом залежала від низки факторів:

- рівня демократизації та національної самосвідомості населення;
- наявності громадських організацій, їх впливу та згуртованості;
- орієнтирів місцевих ЗМІ,
- кількості та налаштування комуністів-реформаторів.

У Західній Україні процес становлення регіональних осередків НРУ відбувався інтенсивніше, ніж на Сході та Півдні. В кожній області склалися свої специфічні умови, які прискорювали або уповільнювали розвиток регіональних структур Руху.

Найпершою в УРСР була заснована Тернопільська крайова організація Руху. Її установча конференція була проведена 24 березня 1989 р. На засіданні, яке відбулося в приміщенні обласної Спілки письменників України, було підтримано проект Програми НРУ та обрано керівний орган. До нього увійшли Б. Бойко, М. Каземко, Г. Петрук-Попик. Головою організації обрано М. Левицького.

У квітні 1988 р. суспільний резонанс щодо формування осередків НРУ викликав занепокоєння силових структур. Їх очільники пропонували президії Верховної Ради УРСР ухвалити законодавчі акти щодо обмеження діяльності НРУ. В доповідній записці з цього приводу зазначалося: «Активна діяльність в цьому напрямі, крім м. Києва, відмічається і в Дніпропетровській області (міста Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Новомосковськ), Київської (Обухів, Глеваха, Гребінка), Кримській (Сімферополь, Севастополь, Ялта), містах Вінниці, Харкові, Хмельницькому, Черкасах та деяких інших. На установчих зборах, мітингах, зустрічах, де беруть участь різні прошарки населення – інтелігенція, студенти, робочі, пенсіонери, обговорюється проект програми, збираються підписи на підтримку руху, розповсюджуються листівки,

ведеться агітація та пропаганда за заснування руху в своїх регіонах» [2, с. 230].

7 травня 1989 р. відбулася установча конференція Львівської організації НРУ. В заході взяли участь представники первинних осередків та груп підтримки Руху, які були утворені на базі Львівських підприємств та організацій, громадських об'єднань. В ході Установчої конференції була прийнята «Декларація Львівської регіональної організації НРУ», в якій вказувалося, що дана організація виступає проти будь-якої політичної монополії на владу. Загалом учасники конференції підтримали проєкт Програми НРУ, але їх погляди на майбутнє України виявилися більш радикальними. Львівська організація виступила за відновлення державного суверенітету України та перетворення СРСР у федеративну державу. Очолили керівний орган львівського осередку НРУ – Раду Народного Руху – І. Мельник, М. Драк, А. Прикарпатський.

Львівська організація НРУ швидко налагодила продуктивну роботу. За її ініціативою 17 червня в Львові був організований мітинг, присвячений виборам народних депутатів СРСР. На заході було оприлюднено звернення Львівської регіональної ради НРУ, в якому засуджувалися чутки про агресивні акції українців щодо представників інших національностей, які нібито передбачаються [33, с. 33-34].

У відповідь на діяльність львівського осередку НРУ активізувалися і органи КДБ, які розпочали переслідування відомих в Галичині громадських діячів, членів організаційного комітету Народного руху [51, с. 57].

Особливими були умови створення рухівської організації в м. Києві. Тут концентрувалася значна частина свідомої інтелігенції, якій доводилося долати шалений тиск органів влади. На етапі створення осередку більше трьох місяців діяла Координаційна рада, до складу якої входили 40 осіб – представників різних суспільних верств населення. Завдяки злагодженим діям рухівцям вдалося подолати опір владних структур та навіть переконати ЦК Компартії України у власній законності та легітимності.

Установча конференція Київської організації НРУ відбулася 1 липня 1989 р. На заході були присутні 442 делегати, які представляли біля 200 рухівських груп підтримки. Перше засідання обраної на конференції Координаційної ради відбулося вже 5 липня. Київський осередок очолив В. Яворівський, секретар правління СПУ. Його заступниками були обрані П. Кислий, О. Головатий, М. Попович, С. Одарич. Відповідальним секретарем став вчений С. Антонюк. Також на засіданні Координаційної ради було створено 10 робочих комісій, які мали опікуватися різними напрямками роботи, озвученими в проєкті Програми НРУ [33, с. 34-35].

На Рівненщину ідеї створення Руху були принесені делегатами Установчого з'їзду Товариства української мови ім. Т. Шевченка у Києві, яка відбулася в лютому 1989 р. Протягом першої половини 1989 р. ініціативні групи Руху виникають на промислових підприємствах Рівненської області. установча конференція Рівненської регіональної організації НРУ за перебудову відбулася 22 липня 1989 р. Результатом заходу стало прийняття програми, яка проголошувала підтримку курсу на перебудову та гласність, схвалювала дотримання прав людини та принцип соціальної справедливості, акцентувала увагу на національному питанні та статусі української мови. Рівненський осередок створив власну газету – «Раду» [57, с. 25-29].

Після публікації проєкту Програми Народного Руху неформальні групи на його підтримку почали формуватися і в Волинській області. Вони з'являються в Ковелі, Луцьку, Нововолинську, Горохівському районі, Володимир-Волинську. В той же час Волинський обком Компартії України розсилає на місця інструктивні вказівки щодо протидії створення НРУ.

Партійні структури розпочали активну антирухівську компанію. 23 липня 1989 р. луцькі активісти, щоб заявити про себе, проводять заборонений владою мітинг-реквієм пам'яті жертв радянського терору на Волині 30-40-х років [51, с. 65-73].

Установча конференція Волинської регіональної організації НРУ відбулася 19 серпня 1989 р. На конференції були присутні 1467 делегатів від

осередків Руху та Товариства української мови ім. Тараса Шевченка. Учасники заходу схвалили проєкт Програми Народного руху України за перебудову, обрали Координаційна раду в якості керівного органу на період між конференціями. До складу ради увійшла 41 особа – голови місцевих осередків НРУ. Резолюція, прийнята на конференції, проголосила створення Волинської регіональної організації Народного руху України за перебудову. Своє перше засідання Координаційна рада провела 21 серпня, визначивши при цьому перспективи роботи та сформувавши 12 секцій, які відповідали за певні напрями діяльності [51, с. 75-78].

У Хмельницькій області перший секретар обкому Дикусаров заборонив проведення Установчої конференції для створення регіональної організації НРУ. Тому делегати змушені були відправитися до м. Києва, де провели установчі збори в приміщенні Спілки письменників України. В ході заходу було обране керівництво обласного осередку, проголошено заснування газети «Пробудження». Пізніше рухівська громада в Хмельницькій області змусить Дикусарова піти з посади.

В Одесі перед самим проведенням установчої конференції щодо створення обласної організації НРУ починають виникати організаційні труднощі, інспіровані державним органами влади. Управлінські структури Одеси відчайдушно протидіяли спробам заснування рухівського осередку.

Після серії розгромних матеріалів в ЗМІ влада взялася створювати свою, рухівську за формою, але антирухівську за змістом, організацію паралельно з вже діючим оргкомітетом Координаційної ради справжніх рухівців. 25 серпня 1989 р. проведена установча конференція, організована компартійними органами. В умовах шаленого тиску одеські прихильники НРУ провели свою конференцію 26 серпня 1989 р. в М. Кишинів. На заході були присутні 120 делегатів. Прийнята декларація новостворюваної обласної організації НРУ, обрана Координаційна рада на чолі з Б. Акимовичем, В. Крижанівським, Л. Курчиковим, В. Рожко, А. Уйомовим, В. Цимбалюком, Ю. Чорним, обрано 20 делегатів до Києва на установчий з'їзд НРУ.

Такі «складнощі» супроводжували організаторів створення рухівських осередків на Сумщині, Чернігівщині, Кіровоградщині. Зокрема в Кропивницькому, де Координаційну раду НРУ очолював В. Кобзар, місцевий райком партії прийняв ухвалу, згідно якої вважав неможливим суміщення членства в партії та в НРУ. Атака на рухівців відбувалася в головним чином через пресу. Обласна профспілка з деструктивною метою відправляє 87 делегатів на Установчий з'їзд НРУ в місті, а потім нещадно критикує рухівців в ЗМІ.

Установчі збори Донецької Крайової організації Народного Руху України готувалися за активного сприяння членів Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка. Захід відбувся 20 серпня 1989 р. в аудиторії фізичного факультету Донецького університету. На Сході України це була одна з перших Крайових конференцій. На збори прибули 109 делегатів від місцевих осередків НРУ Донецької області, а також громадсько-політичних організацій Донеччини. В ході засідання обговорювалися питання внутрішньополітичної ситуації в державі, пошуку шляхів подолання кризи, завдань НРУ в Україні загалом та в Донецькій області зокрема.

Учасники зборів обрали склад Крайової Координаційної Ради Руху в складі 24 чоловік, а також 25 делегатів на республіканський з'їзд НРУ [10, с. 36-41].

Отже, напередодні Установчого з'їзду НРУ в Києві за даними органів влади в Україні налічувалося близько 500 рухівських осередків. Більшість з них (70%) утворилися в західних областях. Загальна чисельність осіб, задіяних в НРУ, становила близько 77 тис. осіб. Це були представники різних соціальних станів (інженери на промислових підприємствах, творча інтелігенція, викладачі, науковці, місцеві управлінці середньої ланки, робітники та службовці).

60% членів НРУ були жителями західних областей, 25% – центральних, 12% – південних, 6% – східних. Загалом соціальна база Руху складала близько 12 млн осіб [53, с. 54-55].

Слід додати, що Г. Гончарук наводить дещо інші дані щодо загальної чисельності Руху. На його думку, напередодні Установчого з'їзду НРУ діяло 1247 рухівських організацій, до складу яких входило 230 тис. членів [31, с. 50].

Отже, рухівська ідея активно поширювалася по території України, не зважаючи на значний тиск владних структур, в обласних та районних центрах утворюються місцеві осередки НРУ.

Установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову проходив 9-10 вересня 1989 р. в актовій залі Київського політехнічного інституту. На заході були присутні 1109 депутатів. Це були представники різних соціальних груп та професій. Серед них переважали робітники (129), інженери промисловості (329), освітяни (130), вчені (121), працівники культури (104), журналісти (42), юристи (25), працівники сільського господарства (16). 49 делегатів не змогли прибути через перешкоди з боку державних органів влади. 224 делегати були членами Комуністичної партії, 4 – кандидатами до КППРС, 24 – комсомольцями. Серед учасників з'їзду було 9 народних депутатів, 6 лауреатів державних премій УРСР, 3 академіки, 2 члени-кореспонденти Академії Наук, 28 докторів наук та 96 кандидатів наук. Примітно, що 7290 учасників заходу мали вищу освіту. Наведені дані свідчать, що серед делегатів переважала саме інтелігенція. На з'їзді також були присутні представники Народних Фронтів та інших неформальних об'єднань з різних регіонів СРСР, іноземні гості [31, с. 50-51].

Виступи учасників з'їзду, соціологічне опитування серед делегатів засвідчили, що переважна більшість з них підтримують проведення демократичних реформ, припинення політики русифікації, виступають за національне відродження та підписання нового союзного договору на засадах конфедерації. Тільки чверть делегатів в якості головного завдання вбачали активізацію демократичних процесів в межах СРСР [33, с. 88].

Установчий з'їзд НРУ фактично поклав початок об'єднанню двох суспільно-політичних течій з різним баченням завдань Руху: прихильників

рухівської ідеї з числа наукової та творчої інтелігенції, які позитивно ставилися до перебудови та могли певним чином співіснувати з діючим державним режимом, та більш радикальних членів Української Гельсінської Спілки, які були переважно дисидентами, колишніми політв'язнями, відкрити опонентами влади [36, с. 153-155].

У ході з'їзду були обрані керівні органи. Очолив Рух І. Драч, його заступником став С. Конєв. Головою Ради представників обрали В. Яворівського, Раду колегій очолив В. Черняк, а Секретаріат – М. Горинь. З'їзд затвердив видозмінену Програму та Статут Народного Руху України за перебудову, прийняв ряд важливих резолюцій:

- Про екологічну ситуацію в Українській РСР;
- Про економічну самостійність Української РСР;
- Про сталінізм і сталінщину;
- Про проєкт Закону про мови в Українській РСР;
- Про національну символіку.

Також учасники Установчого з'їзду прийняли звернення до росіян, які мешкають в Україні, до всіх неукраїнців в УРСР, до робітників і селян України, а ще до українців, що живуть у інших республіках СРСР [51, с. 86-88].

Програма НРУ, затверджена на з'їзді, вміщувала в собі головні ідейні засади організації. Вона містила преамбулу, цілі, напрямки та способи діяльності, основні напрямки діяльності. Головними напрямками роботи були названі:

- права людини;
- права народу;
- суспільство і держава;
- економіка;
- соціальна справедливість;
- екологія;
- національне питання;

- культура;
- мова;
- наука;
- етика;
- релігія;
- охорона здоров'я.

У Програму, в порівнянні з її проєктом, були внесені значні зміни. Вони полягали в наступному:

- відкидалося визнання керівної ролі Комуністичної партії, відхилялася співпраця з нею;
- мета Руху передбачала розбудову демократичного суспільства, досягнення народовладдя, забезпечення національно-культурного відродження всіх етнічних – спільнот України, створення суверенної України, яка буде взаємодіяти з іншими республіками СРСР, опираючись на положення нового Союзного договору [31, с. 58-61].

У відповідь на Установчий з'їзд НРУ ЦК Компартії України вже 11 вересня приймає постанову «Про роботу в зв'язку з установчим з'їздом Народного руху України за перебудову (НРУ)». У ЦК вважали, що новостворена організація мала намір захопити владу мирним шляхом, з застосуванням парламентських методів боротьби. Розроблено план заходів із протидії Рухові. Влада влаштовувала пропагандистські мітинги, санкціонувала фінансово-господарську перевірку НРУ, намагалася відволікти інтелігенцію через її залучення до створення Програми розвитку культури в Українській РСР до 2005 р. Але ці заходи мали вже зворотній ефект. Сформувалася політична сила нового типу, яка могла гідно протистояти державним структурам та ставала все більш популярною серед населення [36, с. 157-160].

НРУ постав в якості коаліції сил національно-демократичного спрямування, консолідувавши представників усіх верств суспільства, які заявляли про свою підтримку демократичних реформ в УРСР.

Варто підкреслити, що назва організації «Рух» на той час була надзвичайно вдалою, оскільки не лише відповідала ментальності українського народу, а й враховувала суспільно-політичну ситуацію та психологічні настрої широких кіл громадськості. Поширена у той період назва «фронт» означала розмежувати протистояння, конфронтацію, до яких основна маса населення України особливої схильності не мала. Натомість «рух» символізував прогресуюче просування вперед і ніби відсував жорстку конфронтацію на задній план, на майбутнє, коли консервативні сили почнуть гальмувати перебудовчі процеси. На момент виникнення Рух був досить слабким і не готовим до розмежування і відкритого протистояння. Йому необхідно було зібрати сили. За цих обставин назва «Народний рух України за перебудову» (НРУ) виявилася оптимальною, оскільки фактично уособлювала формулу консолідації національно-демократичних сил.

РОЗДІЛ II

ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО РУХУ (ВЕРЕСЕНЬ 1989 Р. – ЖОВТЕНЬ 1990 Р.)

2.1. Політична кампанія НРУ у 1990 р.

НРУ був одним із наймасовіших громадсько-політичних організацій, яка стала рушієм у процесі відновлення незалежності України. У лютому 1989 р. газета «Літературна Україна» Спілки письменників України надрукувала пропозицію щодо Статуту і програми НРУ. Впродовж півроку формуються обласні осередки – крайові осередки [73].

Першою створено рухівську організацію у Тернополі, а 7 травня 1989 р. у проведенні установчі збори Львівської крайової організації НРУ. На той час рухівці були єдиними, адже їх об'єднувала спільна і реальна мета – створити всеукраїнський Рух. Велика організаційна й аналітична робота проведена у підготовці Установчого з'їзду разом із членами крайової ради. Допомагали і водночас проводили таку кропітку роботу й члени організаційного комітету [53].

Впродовж літа 1989 року члени Львівської крайової організації НРУ здійснили велику організаційну роботу зі створення осередків у містах і районах Галичини та інших регіонів України, зробили суттєвий внесок у проведення в Києві Установчого з'їзду НРУ 8-10 вересня 1989 р. У роботі з'їзду брали участь 194 делегати зі Львівської, 63 – із Тернопільської, 58 – із Івано-Франківської областей.

8 червня 1989 р. на зборах представників груп сприяння НРУ, які виникли при чернівецьких неформальних товариствах «Зелений рух Радянської Буковини», «Меморіал», «Оберіг», «Товариство української мови ім. Т. Шевченка» прийнято резолюцію, в якій вказувалося на доцільності організації в Чернівцях ініціативної групи НРУ та проведення установчих зборів обласної організації НРУ за перебудову.

Згодом, за кілька днів, обласну координаційну раду НРУ створено в Чернівцях, а 19 липня сформовано оргкомітет для проведення обласної установчої конференції НРУ та прийнято відозву «До громадян Чернівецької області». Установча конференція щодо створення Чернівецької регіональної організації НРУ відбулася у серпні 1989 р. Після її завершення проведено перший великий мітинг в межах Чернівецького обласного музею народної архітектури та побуту [9].

Варто наголосити, що в 1989 році опубліковані кілька номерів газети «Рада», яку підготували рухівці і яка стала джерелом інформації для демократично налаштованих і активних мешканців Рівненщині.

На першому з'їзді НРУ, попри неузгодженість щодо документів і формулювання позицій, рухівці прийняли низку резолюцій, спрямованих на втілення в життя положень гуманізму й демократизації суспільства [17, с. 10]. Так, погоджено 13 резолюцій, зокрема «Про економічну самостійність», в якій наголошені потребу і невідкладність суспільно-політичних змін і реформ для створення здорової ефективної економіки [36, с. 53].

Водночас Компартія України, побоюючись рухівців і намагаючись перевести діяльність НРУ в інше, вигідне насамперед собі русло, організувала мітинг для дискредитації Руху. У відповідь НРУ проводив різноманітні зібрання масового та демократичного характеру. Зокрема, 22 жовтня 1989 р. в Києві проведено мітинг «Законам про вибори і про мови – демократичну основу», на якому були присутні близько 70 тис. українців з різних регіонів [15].

Завдяки цій всеукраїнській акції вимоги демократичних сил були враховані при розгляді депутатами Верховної Ради виборчого законодавства (закон «Про вибори»). Восени 1989 – на початку 1990 рр. увага українського суспільства була зосереджена на виборах до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Ці вибори проводилися на основі прямого таємного голосування з можливістю вибору альтернативного кандидата, якщо на кожне місце було висунуто не менше двох кандидатів.

У листопаді 1989 року під час виборчої кампанії демократичні сили, до складу яких входило понад 40 неформальних організацій, утворили Демократичний блок. Його передвиборча програма повторювала вимоги НРУ.

Серйозність і масовість демократичних сил в Україні сприяли тому, що 9 лютого 1990 року Рух був офіційно зареєстрований владою як офіційна політична організація; на виборах у березні 1990 року Демократичний блок здобув чверть місць у парламенті УРСР і сформував опозиційну партію – Народну раду [60, с. 255].

Близько 3 000 осіб змагалися за 450 місць у Верховній Раді Української РСР. Вибори в березні 1990 року все ж засвідчили домінування Комуністичної партії України. Демократичний блок отримав лише 111 (чверть) із 442 обраних депутатів. Натомість у трьох західних областях (Івано-Франківській, Тернопільській і Львівській) Демократичний блок переміг. Це похитнуло монопольне становище КПУ. В 1990 року синьо-жовті прапори були підняті над Львівською ратушею (квітень) і над будівлею Київської міської ради (липень).

Таким чином, НРУ проведенням Установчого з'їзду оголосив свої наміри діяльності в руслі демократичних перетворень у суспільстві, що й послужило основою для подальших змін.

Поява та діяльність НРУ дала поштовх формуванню багатопартійної системи в Українській РСР. У лютому 1989 р. в Києві відбулися установчі збори Товариства української мови імені Т. Шевченка, які вказали шлях до позитивного вирішення питання про надання українській мові статусу державної. Під тиском Товариства у жовтні 1989 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила Закон «Про мови в Українській РСР». Закон передбачав надання українській мові статусу державної. У травні 1989 р. було юридично зареєстровано історичне товариство «Меморіал», яке поставило собі за мету відновлення забутих сторінок історичної спадщини

України, повернення жертв політичних репресій та подолання комуністичних стереотипів серед українців.

Посилення політичної активності молоді у 1989 році знайшло своє відображення в організаційному оформленні в Києві Українських студентської спілки (УСС) та в Харкові – Спілки незалежної української молоді (СНУМ). На протипагу офіційній молодіжній монополії радянського комсомолу, ці спілки виступали за скасування марксистсько-ленінської освіти в університетах та ліквідацію партійних комітетів у навчальних закладах.

Ще в жовтні 1989 року демократичні сили у Львові оголосили про створення Української національної партії (УНП), яка ставила за мету відродження Української Народної Республіки. Аналогічну позицію зайняло об'єднання «Державна самостійність України» на чолі з відомим правозахисником І. Кандибою. 1 липня 1990 року радикальні політичні сили з різних частин України об'єдналися в Міжпартійну асамблею і оголосили про свою відкриту опозицію до комуністичного режиму.

Як результат, упродовж 1990 року пройшли установчі з'їзди українських політичних партій, зокрема:

Демократичної партії України (ДПУ, грудень, м. Київ, голова – Ю. Бадзьо);

Об'єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ, 14 травня, м. Київ, О. Алін (О. Нижник));

Соціал-демократичної партії України (СДПУ, 27 травня, м. Київ, А. Носенко);

Партії зелених України (ПЗУ, вересень, м. Київ, Ю. Щербак);

Української республіканської партії (УРП, 29-30 квітня, м. Київ, голова – Л. Лук'яненко);

Української соціал-демократичної партії (УСДП, 9 червня, м. Київ, керівництво у складі С. Плачинди, В. Щербини, Р. Кузьмича);

Української народної партії (УНП, 8 жовтня, м. Львів, Г. Приходько);

Української християнсько-демократичної партії (УХДП, 21-22 квітня, м. Львів, В. Січка та П. Січка);

Української народно-демократичної партії (УНДП, 16-17 червня, м. Київ, Є. Чернишов) [68, с. 381].

Варто зауважити, що загалом створено понад 20 партій, які об'єднали близько 30 тис. активних українців.

Одразу після свого заснування в лавах НРУ почали надавати великого значення святкуванню Дня соборності України в 1990 році. Зокрема запропоновано скликати Велику Раду НРУ для спеціального засідання, створити «живий ланцюг» від Львова до Києва як символ єдності українського народу, організувати мітинг-демонстрацію в Києві, провести пропагандистську кампанію.

13 січня 1990 р. на третій сесії Великої Ради Руху ухвалено рішення вважати 22 січня Днем Соборності України – єдності її народу та держави і всіх українських земель. Запропоновано Верховній Раді визнати 22 січня Днем Соборності України із занесенням цієї дати червоним числом до календаря.

Представники НРУ, Української республіканської партії та інших опозиційних до КПРС партій все частіше виступали проти місцевих органів влади республіки під гаслами «За вільну, соборну і самостійну Україну» та «національна відбудова». Про народне прагнення якнайшвидше докорінно змінити партійну систему свідчили масові мітинги в Житомирі під лозунгами «Ради без комуністів – і до незалежної України». 11 лютого 1990 року з ініціативи НРУ в Києві організовано і проведено новий мітинг, який характеризувався сильною недовірою до політики КПРС-КПУ «Яких змін ми хочемо?».

Аналогічні події відбулися і на Півдні України. Так, «Демократичний блок» м. Одеси (об'єднані Рух, Меморіал, «Південна громада» та інші формування) щоб скомпрометувати партійне керівництво, провів несанкціоновані мітинги з вимогою відставки всіх керівників обкому партії,

персонально секретарів обкому партії, Р. Боделана, Г. Крючкова, Н. Снігірьова. Із метою дискредитації влади, 25 лютого 1990 р. в Одесі члени НРУ та інших неформальних об'єднань провели черговий мітинг біля обкому партії, на якому були присутні близько 100 столичні активісти НРУ.

Таким чином, масові мітинги та виступи колишніх дисидентів і політв'язнів змусили мільйони українців переосмислити своє минуле і серйозно підірвали авторитет партійного керівництва в республіці. Колись потужна Комуністична партія України демонструвала ознаки розколу, почався стихійний вихід з КПРС її членів.

2.2. II з'їзд Руху та курс на незалежність України

У проміжку між першим та другим турами виборів до Верховної Ради УРСР, 8 березня 1990 р. на сторінках «Літературної України» опублікована заява «До членів Руху та до всіх громадян України» («звернення 23-х») із закликами негайно провести позачерговий з'їзд НРУ для формування концепції Руху та його діяльності як політичної партії. Проте наприкінці місяця на IV сесії Великої Ради Руху у м. Хуст відхилено ідею перетворення НРУ у партію. І. Драч і Д. Павличко, не приймаючи такої позиції, оголосили намір створити Демократичну партію України. На жаль, ці події започаткували довгий процес дроблення НРУ.

Улітку 1990 р. кількість активістів та прихильників Руху, за даними обкомів КПУ, сягнула 110 тис. осіб, хоча керівництво НРУ оголошувало цифру в рази більшу – 450 тис. [74].

Тим часом суспільно-політичні настрої та зміни згуртували українську молодь. Ентузіазм, активність та продумана організація студентських акцій в Україні відобразили потенціал тодішнього українського молодіжного руху. Активну участь в Студентській революції на граніті, так званій кампанії-акції ненасильницької громадянської непокори, яка тривала з 2 по 17 жовтня 1990 року в УРСР, взяли студенти-історики Луцького державного

педагогічного інституту ім. Л. Українки (нині – Східноєвропейський національний університет ім. Л. Українки).

В основі протестів було студентське голодування 158 студентів із 24 міст України [16] на площі Жовтневої революції у Києві (нині – Майдані Незалежності). Голодування викликало неоднозначне ставлення населення, але владі зрештою довелося реагувати толерантно: було частково виконано вимоги протестувальників під час Революції на граніті. Водночас радянська друкована преса висвітлювала демократичний рух в Україні як загрозу розвитку республіки. Протести студентів зрештою завершилися підписанням постанови Верховної Ради УРСР, в якій прописані гарантії виконання вимог учасників протесту.

Подальші події розгорталися в руслі змін і подальшої перебудови. Під тиском громадськості Верховна Рада України 23 жовтня 1990 р. скасувала 6-ту статтю Конституції УРСР про керівну роль Компартії і прийняла відставку голови Ради міністрів В. Масола. Опісля 25-28 жовтня 1990 р. були проведені II-і Всеукраїнські збори НРУ, за результатами яких назва НРУ вже була без слів «за перебудову».

На II-у з'їзді НРУ підтримали «право на національно-територіальну автономію для національних меншостей, що не мають своєї державності за межами України та національно-культурну автономію для всіх інших національностей» [4, с. 48].

На II-у з'їзді НРУ також рухівці рішуче засудили «шовіністичні сепаратистські намагання партократичної номенклатури відокремити Крим від України у нестримному прагненні до підписання нового Союзного договору, всупереч положенням Декларації про державний суверенітет України, Гельсінським угодам» [4, с. 64]. Рухівці були переконані, що комуністичні керівники Кримської області ігнорують інтереси репресованого кримськотатарського населення і чинять шалену протидію його поверненню на історичну Батьківщину, а також роздмухують в ЗМІ антиатарські й антиукраїнські настрої. Збори звернулися до парламенту та

уряду України з вимогою «забезпечити юридичні і матеріальні гарантії повернення до Криму кримськотатарського населення (із залученням до цієї справи винуватця кримськотатарського геноциду – центру) і визнали його право на створення татарської автономії у складі незалежної України...» [4, с. 65].

Через призму цього НРУ докладав значних зусиль, щоб налагодити діалог із регіонами, в яких переважало російськомовне населення. Національну терпимість НРУ до російськомовних громадян у доповіді на Всеукраїнських Зборах НРУ задекларував І. Драч: «Ми не вважаємо, що українець, який розмовляє по-російськи, автоматично втрачає національність, якщо навіть змінив запис у 5-ій графі. Тим більше не може він стати ворогом рідного народу» [3, с. 4].

На II-у з'їзді НРУ також рухівці прийняли звернення «До громадян України, які вважають російську мову своєю рідною» зі зверненням: «ми хочемо, щоб в сонячній Україні всім національностям жилося добре». Відтак лунали заклики всім об'єднатися в спільному русі «за незалежну демократичну суверенну Українську державу».

Слід зауважити, що активність Руху намагалися затьмарити ЗМІ, однак їх зусилля щодо розвінчання опозиційного характеру положень програми НРУ не змогли заглушити активний інтерес до нього, а критика Руху справедливо сприймалася серед громадськості як «бажання адміністративно-бюрократичного апарату зберегти свої привілеї». Навіть Донбас неоднозначно сприйняв націонал-демократичних ідеї. Так, напередодні II з'їзду НРУ 20 жовтня 1990 р. на Донеччині створено альтернативну Крайовій організації Руху обласну організацію «Демократичний Рух». На противагу владними органами в Донецькій області сформовано осудливі телеграми проти Установчого з'їзду Руху [22, с. 27].

Але в 1991 р. настрої жителів Донбасу змінилися на користь української суверенності і як результат – української незалежності. Під час

весняного шахтарського страйку в 1991 р. НРУ намагався схилити протестувальників до політичних вимог і отримати сприятливіші результати на референдумі 17 березня 1991 р. Зрештою, серед єдиних вимог на нараді страйкуючих підприємств Донбасу оголошено пункт про надання конституційного характеру Декларації про суверенітет України [5].

Як вже згадувалося вище, в осередках НРУ почався розкол. Однією з причин суперечок рухівців у 1990-1991 рр. були розбіжності в політичних поглядах на устрій України: унітарний або федеративний. Такі ідеї з'явилися ще на Установчому з'їзді НРУ, а після того, як В. Чорновіл відстоював ідею децентралізації державного устрою України, вони поступово посилювалися.

В. Чорновіл вбачав у федералізації максимальну економічну самостійність регіонів, але водночас й жорстку унітарність у формуванні державницької ідеології, у розбудові культурної та освітньої сфер розвитку суспільства. Так, серйозність ідеї федералізації проявлялися в роздумах і діях В. Чорновола в лютому 1991 р. під час виникнення Галицької асамблеї [35, с. 19].

Але його соратник С. Давимука переконаний, що під час формування об'єднання В. Чорновіл плекав насамперед ідею адмінреформи, одним із елементів якої було створення регіонів, які б відповідали історичним землям України [30, с. 72]. І лідери західних областей наголошували на відсутності сепаратистських планів в ініціаторів створення Асамблеї.

Після вступу в дію Закону УРСР «Про місцеві Ради народних депутатів і місцеве самоврядування» від 7 грудня 1990 р. виникла реальна правова основа для поглиблення регіонального співробітництва у всіх сферах суспільного життя. Голови 3-х галицьких обласних Рад (В. Олійник, В. Чорновіл і М. Яковина) домовилися про проведення у Львові Об'єднаної сесії Івано-Франківської, Львівської й Тернопільської обласних Рад народних депутатів (1-ї Галицької асамблеї), яка відбулася 16 лютого 1991 в актовій залі Львівського театру опери та балету, де 1939 р. проводилися Збори народних представників Західної України [72].

На політичну вагу Галицької асамблеї вказує широке представництво депутатів – від Вінницької, Волинської, Рівненської, Чернівецької, Житомирської областей, делегатів демократичних громадсько-політичних організацій із Закарпаття, Одеси, Чернігова, Черкас та інших областей, а також Москви [30].

Угода «Про основні принципи співробітництва між обласними Радами народних депутатів Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей» визначила правові основи діяльності Галицької асамблеї. Сторони взяли на себе чіткі зобов'язання:

- підтримувати між собою регулярні контакти шляхом проведення конференцій, консультацій, семінарів тощо;
- планували розробляти заходи для захисту спільних інтересів, споживчого ринку;
- розвивати взаємовигідні зв'язки між постачальниками та споживачами;
- будувати торгово-економічні стосунки на засадах довготривалих та короткотермінових угод про товарообмін.

Члени Асоціації водночас зобов'язалися сприяти розвитку інфраструктури спільних підприємств у виробничому секторі економіки та розширювати співробітництво у сфері торгівлі, екологічної, регіональної політики тощо.

Конструктивний характер перебігу спільного засідання та ухвалених резолюцій значною мірою сприяв поступовому подоланню глибоко вкорінених міжрегіональних упереджень у масовій свідомості українців із різних регіонів України, які за свою тривалу бездержавну історію набули різного політичного досвіду та орієнтацій. Найбільш важливою в цьому контексті є прийнята ухвала «Про єдність українських земель» на спільному засіданні. Документ беззаперечно підтвердив, що основою для об'єднання території України в рамках єдиної держави є Акт Злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р.

Ухвала «Про проведення 17 березня 1991 р. обласних референдумів» (як альтернативи до горбачовського всесоюзного референдуму) є другим досягненням Асамблеї. На місцевому галицькому плебісциті майже 90% краян висловилися «так» на користь державній незалежності України. Це можна вважати своєрідної генеральною репетицією референдуму 1 грудня 1991 р.

РОЗДІЛ ІІІ

МІСЦЕ І РОЛЬ НАРОДНОГО РУХУ В ЗДОБУТТІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

3.1. НРУ у боротьбі за незалежність України (жовтень 1990 р. – серпень 1991 р.)

Найбільшим досягненням НРУ було прийняття Верховною Радою 16 липня 1990 р. «Декларації про державний суверенітет України» та 24 серпня 1991 р. «Акту проголошення незалежності України», що переконливо свідчить про значний внесок Руху у відновлення й становлення Української держави, тобто серед найвизначніших досягнень слід назвати чіткі аспекти на шляху до незалежності України. Рухівці відіграли роль рушійної сили демократичних процесів досліджуваного періоду вітчизняної історії, формуючи своєю активною позицією рішучість, впевненість і відданість ідеї демократичної, правової та самостійної України.

Очевидно, найактивніше діяльність НРУ проявилася в західних областях і в центрі України. Йдеться про ті регіони, де національна свідомість населення була найсильніша, і де українці чітко ідентифікували себе з Україною, а не з СРСР, визначали себе насамперед українцями, а не радянськими людьми.

Варто зауважити, що положень про незалежність України не містили ні програми НРУ, ні інші документи, прийняті на установчому з'їзді Руху. У змінах до статуту, внесених на ІІ з'їзді (жовтень 1990 р.) Руху, як вже зазначалося, вилучено слова за перебудову і вказана мета: «відновлення державної незалежності України, створення парламентськими методами демократичної держави».

Поляризація та протистояння між політичними силами в УРСР досягли кульмінації в протистоянні між опозицією та владою: 15 вересня 1990 р. нарада представників страйкових, робітничих та профспілкових комітетів ухвалила рішення про проведення 1 жовтня одноденного всеукраїнського

політичного страйку. 30 вересня 1990 р. в Києві відбулася велика демонстрація, організована опозицією, в якій взяли участь 100 000 осіб. Прийнято відозву із закликом до всіх політичних сил України негайно скликати круглий стіл, щоб знайти шлях до створення держави і уряду, які завоюють довіру народу.

Але опозиція недооцінила свої сили, і всеукраїнський страйк таки провалився. Втім, вона не зазнала поразки. У жовтні 1990 р. в Києві продовжилося голодування студентів, які вимагали відставки уряду, конституційної легітимності Декларації про державний суверенітет України, оголошення нових виборів депутатів до Верховної Ради за багатопартійною системою, заборони громадянам України нести військову службу за межами України, а також націоналізації компартійної і комсомольської власності в республіці.

Поглиблення кризи в національній економіці та політизація суспільства сприяли радикалізації НРУ як політичної сили. Варто зазначити, що Рух швидко радикалізувався разом із подіями в Україні і на своєму другому з'їзді наприкінці 1990 р. перетворився на антикомуністичну правоцентристську силу, яка ставила за мету здобуття Україною незалежності.

В історії українського національно-визвольного руху НРУ з'явився не лише як громадсько-політична організація, але й як нова форма багатовікової боротьби українців за національне визволення. НРУ виник в умовах перебудови як опозиційна політична сила проти монополії КП на владу і став її найсуттєвішим опонентом.

Однак, коли почався період популяризації, всередині НРУ настав період невизначеності та суперечок. Зокрема О. Лавринович, один із найвідоміших функціонерів того часу, наголошував, що в 1991 р. він був одним із ініціаторів висунення В. Чорновола кандидатом у президенти від «Руху». Він був щиро здивований, коли кілька українських політв'язнів звернулися до Великої ради Руху із застереженням щодо кандидатури В.

Чорновола. В результаті більшістю голосів прийнято рішення про його висунення, а один із авторів цього звернення, Л. Лук'яненко, став опонентом В. Чорновола у виборчій кампанії [50]. Розкол громадської підтримки на виборах значно зменшив шанси В. Чорновола на перемогу, тому його поразка у боротьбі з тодішнім спікером Верховної Ради Л. Кравчуком, лідером реформаторського крила Компартії України, була прогнозованою і неминучою.

Підтвердженням підтримки Народним Рухом ідеї незалежності стали заяви Ю. Калимника, завідувача партійно-кадрового відділу Тернопільського обкому Комуністичної партії України щодо майбутнього політичного курсу Руху, яким є протидія федералізації і повний вихід з СРСР, що простежується з виступів лідерів Руху, в тому числі і в закордонних ЗМІ. Таким чином, партійні організації розглядали НРУ як головну небезпеку для своєї особистої влади.

Необхідно зауважити, що НРУ був не єдиним організатором демократичних протестів в Україні. Особливістю політичної ситуації Донбасу було те, що, на відміну від інших регіонів України, найефективнішою опозицією 1989-1991 років тут був не НРУ, а шахтарський страйковий рух. Мешканці шахтарських міст і селищ, сіл Донеччини зневірилися в позитивних результатах перебудови, у здатності загальносоюзного і республіканського керівництва та радянських структур змінити ситуацію на краще. НРУ сприяв демократичному, національно-патріотичному переосмисленню й переналаштуванню настроїв населення Донбасу, прискорював утвердження демократичної, правової та незалежної України.

Про тісні зв'язки НРУ з представниками української діаспори в змаганнях за незалежність України свідчать взаємні численні візити українських патріотів з-за кордону. І ця співпраця особливо насторожувала офіційну владу республіки. Так, голова Секретаріату НРУ М. Горинь неодноразово звертався до начальника Консульського відділу Міністерства

закордонних справ УРСР В. Кирика стосовно надання в'їзної візи українцям – громадянам США, Німеччина, Бельгії, запрошених Народним Рухом України відвідати УРСР у громадських і культурних справах. Документально засвідчено, що Рух запрошував в Україну й журналістів Британії, які шляхом публікацій ознайомили світову громадськість з тогочасними подіями в Україні.

Важливим кроком лідерів, активістів НРУ та представників української діаспори США стало проведення 24-25 листопада 1990 р. у Києві в приміщенні готелю «Київська Русь» дводенного семінару міжнародного журналу «Campaign and Elections» («Кампанія і вибори») для надання допомоги НРУ в піднятті інтелектуального рівня українців щодо вироблення стратегії і тактики політичної діяльності в тогочасних умовах, а також їх подальшої реалізації.

Разом із НРУ представники української діаспори постійно вели активну діяльність у справі надання економічної, гуманітарної допомоги історичній Батьківщині. Неодноразово членів НРУ українці з-за кордону консультували з питань підготовки та складання проєктів законів, а також текстів законів про економічну самостійність України. Готувалася і пересилалася література, різноманітні матеріали, які містили у собі аналітичні дослідження та порівняльний аналіз питань правової системи державного устрою, у тому числі проблем місцевого самоврядування, судочинства країн західної демократії. Це сприяло процесу відродження та становлення України як демократичної, правової, цивілізованої та незалежної держави.

Отже, на шляху відновлення української державності 1990-1991 рр. НРУ проводив велику культурологічну і політико-просвітницьку роботу серед населення України, зокрема: організацію багатотисячних маніфестацій, мітингів, пікетів, демонстрацій, які сприяли демократизації суспільства та прискорювали процес встановлення суверенної, правової,

незалежної України. Ці заходи були важливим методом спілкування лідерів НРУ з населенням за умов повної монополії партійних комітетів на ЗМІ.

Водночас для НРУ було утопічним завдання участі представників України (рухівців) у розробці проєкту Союзного договору до прийняття нової Конституції України, яка б на законодавчому рівні задекларувала положення міждержавних зв'язків України як незалежної держави. Ця надзвичайна подія у житті українського суспільства повинна була стати втіленням національної ідеї та засвідчити вищий етап розвитку демократії [41, с. 234]. Відтак позиція НРУ в цій ситуації повністю базувалася на необхідності здобуття державної незалежності України.

Тому члени НРУ ініціювали проведення масової агітації та мітингів: Відділ агітації та пропаганди Секретаріату НРУ, очолюваний С. Одаричем, проводив плідну діяльність проти подальшого збереження СРСР, готував, друкував та розповсюджував відповідні тематичні листівки та плакати. Щотижня надруковані листівки надсилалися кур'єром із Секретаріату до обласних організацій Руху. Слід наголосити, що відділ пропаганди Секретаріату НРУ був надзвичайно ефективним у той час, коли доступ для нього до ЗМІ був заблокований.

Ухвала координаційної Ради Руху Західного регіону України, зокрема представників Рівненської, Львівської, Хмельницької, Закарпатської, Волинської крайових організацій НРУ, враховуючи політичну ситуацію в Україні, пов'язану із загрозою підписання імперського Союзного договору, вказувала на те, що до прийняття нової Конституції України і проведення прямих президентських виборів підписання цього договору є недійсним, будь-які договори з іншими державами повинні мати міжнародно-правовий статус і бути зареєстрованими в ООН [19].

На неучасті України на державному рівні у розгляді будь-яких питань, пов'язаних з підписанням Союзного договору до прийняття нової Конституції України, наголошувала й Івано-Франківська крайова організація НРУ [Поточний архів Івано-Франківської]. Єдине, що могло

врятувати Україну від остаточної загибелі, на думку рухівців цього регіону, був якнайскоріший розрив з вічно деспотичним, проімперським союзним урядом та побудова незалежної України.

Комуністична радянська влада вважала дії рухівців перешкодою для висловлення громадянам щодо перебування УРСР у складі СРСР – єдиної федеративної держави, оскільки, за їхнім переконанням, громадськості нав'язувалася думка про те, що весь історичний досвід українського народу говорить лише на користь створення незалежної самостійної держави.

Спираючись на зростаючу хвилю громадської активності, Народна Рада, головною силою якої став НРУ, виступила зі зверненням до українського народу, в якому підкреслювала, що консервативна частина народних обранців бажає зберегти імперію у вигляді нового Союзного договору. Беззмовно, рухівці були толерантні до інших республік і виступали за економічні та інші зв'язки з окремими з них, але були категорично проти Союзного договору, який передбачав посилення наддержави бюрократів, союзних владних структур і інституцій.

У цій ситуації Народна рада відіграла роль координуючого центру об'єднання всіх опозиційних сил проти підписання такого договору та побудови незалежної Української держави. Важливим кроком демократичних сил республіки стало проведення 23 червня 1991 року в Києві за участю НРУ масштабного двогодинного Всеукраїнського мітингу проти підписання Україною Союзного договору. Сотні тисяч киян і гостей столиці «оточили» Республіканський стадіон та пішим ходом вирушили центральними вулицями до майдану Незалежності. Народні депутати України та члени Народної Ради (понад 40 осіб) закликали українців згуртуватися і протистояти катастрофічній небезпеці, яка нависла над Батьківщиною.

Мітингувальники звернулися до народу України, демократичних політичних партій, громадських організацій із закликом створити Демократичний блок і виступити єдиним фронтом проти правлячої верхівки,

за мирний і незворотній процес відродження незалежної демократичної Української держави. При цьому акцентувалася підготовка до прямих виборів голів місцевих Рад народних депутатів, дострокових виборів Верховної Ради та президента України. Рухівців вважали, що президентські вибори повинні були започаткувати розкол партійної системи та перетворитися у могутній засіб активізації об'єднання українського народу навколо ідеї самостійності й соборності України [6].

У приміщенні Спілки художників УРСР 21-23 червня 1991 року пройшов Установчий з'їзд об'єднання комітетів солідарності трудівників за участі представників НРУ, української діаспори США і Канади, журналістів Ей-бі-сі, Сі-бі-ен, «Народної газети» та інших медіа. У ході проведення з'їзду висловлювався протест з приводу указу Президента СРСР про заборону страйків, обговорювалося ставлення до Союзного договору. Зокрема питання майбутнього України, як держави, розглядалося через призму позицій відомих демократів.

Із пропозицією провести окремий республіканський референдум щодо Союзного договору до Верховної Ради України звернулися установчі збори блоку «Демократична Україна» Чернігівської області. У Чернігові об'єднали зусилля в боротьбі проти підписання Союзного договору й зібралися представники всіх опозиційних крайових організацій в області. Тож із цією метою блок «Демократична Україна» також створено у Полтаві, Тернополі і Львові. Ініціатором створення стали народні депутати – члени опозиційної парламентської групи Народна Рада, головною силою якої став НРУ [1]. Варто наголосити, що 1990-1991 роки стали періодом переходу від розмежування до консолідації полярних політичних сил задля відновлення національної державності [54, с. 26].

НРУ активізував свою діяльність 19-21 серпня 1991 р. під час спроб ЦК КПРС здійснити державний переворот з метою перешкодити передачі частини повноважень від Центру республікам. Головна мета такого перевороту вбачалася у придушенні демократичних і національно-

визвольних процесів у республіках та збереження недоторканості імперських структур [7]. Це була відкрита спроба перекреслити прогресивні досягнення усвідомлених народів на шляху до державного суверенітету та незалежності. В. Литвин при цьому наголошував, що фактично до 24 серпня 1991 р. керівництво країною здійснювалось з Москви, де концентрувався перший ешелон політичної еліти. А її друга лава на рівні республіканського керівництва виступала своєрідним ретранслятором рішень центру.

Очевидно, НРУ мав міцний і згуртований актив, здатний у будь-яких умовах вести боротьбу за волю України. Рухівці впродовж 19-20 серпня в приміщенні Спілки письменників провели чотири оперативні конференції, на яких з різноманітними сценаріями подальших подій виступили громадські діячі І. Драч, І. Заєць, О. Ємець, Л. Лук'яненко, Д. Павличко, Л. Танюк, І. Юхновський, В. Яворівський та ін. На першій прес-конференції В. Чорновіл наголосив, що в країні відбувся державний переворот за участю КДБ, міліції та армії: «Переворот – партійно-мілітаристський, адже усі заколотники – члени Політбюро і ЦК КПРС. Саме такими діями правляча верхівка повністю себе дискредитувала і найкращим виходом в цій ситуації для неї був би саморозпуск» [22].

Свою політичну зрілість і громадянську мужність в цей час продемонстрували західні області. Важливим аспектом розвитку рухівських структур цього регіону була їхня опора на масову підтримку населення, що перетворювало це громадсько-політичне об'єднання в справжнього виразника прагнень до свободи більшості мешканців регіону [46, с. 10]. Водночас члени НРУ рішуче закликали прикарпатців, депутатів, усі державні та громадські інституції, трудові колективи висловити рішучий протест проти антинародних дій «політичних авантюристів», спрямованих на ліквідацію конституційних прав та свобод, запровадження диктаторського режиму тощо.

Зокрема членів Руху підтримали учасники Союзу українок Львова, Союзу українського студентства, які також рішуче засудили злочинні дії

державних заколотників як такі, що перекреслюють можливість еволюційного шляху до незалежності України [8].

Представники опозиційних сил Вінниччини, засуджуючи дії влади, створили об'єднання «За демократичні реформи», куди ввійшли громадські, культурно-освітні організації, зокрема місцева організація НРУ. Об'єднання ініційовано з метою досягнення проголошення та розбудови незалежної Української держави. 22 серпня 1991 р. націонал-демократи офіційно засудили лояльність облвиконкому, а також дії ДКНС як заколот хунти і закликали вінничан до акцій громадської непокори [27, с. 22].

Особливо гостро відреагувала українська діаспора на серпневі події в колишньому Союзі. Рухівці усвідомлювали те, що захистити народ України від будь-яких кривавих диктатур може лише незалежна Українська демократична держава. Тому 24 серпня 1991 р. із 6 до 9 години ранку активістами Руху та інших демократичних організацій киянам роздані понад сто тисяч листівок із закликами йти до Верховної Ради і протестувати проти політики діючої влади. Того дня над Верховною Радою вперше замайорів український прапор [63].

«Контрреволюційна» невдача-поразка 19-21 серпня 1991 р. заклала основи нової політичної ситуації [28, с. 258]. Невдача провладного перевороту дискредитувала партійну систему та одночасно збільшила шанси прихильників ідеї незалежності України до втілення її в реальність. Народна Рада та націонал-комуністи на чолі з Л. Кравчуком, які підхопили рухівські гасла, 24 серпня на терміново скликаній сесії парламенту вимагали негайно проголосити повну державну незалежність, аби захистити Україну від можливих нових зазіхань на її суверенітет імперської системи.

24 серпня позачергова сесія Верховної Ради УРСР конституційною більшістю (346 депутатів проголосували «за») прийняла історичний Акт проголошення незалежності України. Отже, програмна мета НРУ – незалежність України – реалізована. «Революція «згори» у ході перебудови була зім'ята революцією «знизу»» [49, с. 145].

Після того, як більшість народних обранців проголосувала за Акт про незалежність України, депутати-рухівці внесли до зали Верховної Ради величезний синьо-жовтий стяг і поклали його на стіл президії. Для НРУ й інших національно-демократичних партій та організацій серпневий путч виявився приводом, аби досягти визнання незалежності від суверен-комуністів і уникнути підписання нового Союзного договору. Тоді, коли націонал-демократи були «відвертими» в підтримці Акта проголошення незалежності України, поведінка суверен-комуністів викликала сумнівами та хвилювання. Народна Рада, осередком якої був НРУ, 24 серпня на терміново скликаній сесії парламенту вимагала негайно проголосити повну державну незалежність. Цього ж дня Верховна Рада УРСР, виходячи із права нації на самовизначення, урочисто проголосила створення самостійної Української держави.

Опісля розгорнулася активна діяльність української діаспори для якнайшвидшого визнання урядом країни проживання факту незалежності України.

У жовтні 1991 року на спільному засіданні керівників українських партій, громадських організацій, творчих спілок і деяких установ, які переслідували засади державотворення, створено коаліцію – Громадський комітет «Референдум 1 грудня» – для спільного ведення пропагандистської передреферендумної роботи [37, с. 89]. До його складу увійшли близько 20 організацій. Очолили Комітет І. Драч, П. Таланчук, основою виконавчого органу став Секретаріат НРУ під головуванням С. Одарича.

Велика агітаційна робота показала переконливі результати – більшість українців, які брали участь у референдумі (90,3%), підтримали Акт проголошення незалежності України, зокрема в Криму 54,1% жителів висловилися за незалежність [34, с. 7]. Водночас обрано першого президента вже незалежної і самостійної України – Л. Кравчука. І знову головне програмне завдання Руху виконано – Україна стала незалежною державою.

Таким чином, головна мета НРУ, яка полягала у відродженні української державності, була реалізована двома діями 1991 року з юридичним підґрунтям: голосуванням Верховної Ради за Акт проголошення незалежності України 24 серпня і голосуванням 1 грудня більшості громадян за нього на референдумі [37, с. 91].

Зусилля НРУ у процесі здобуття державної незалежності України є вагомими та історично обумовленими. НРУ цілеспрямовано йшов до своєї головної мети, проголошеної на II з'їзді. Програмні гасла Руху пробудили українське суспільство, яке активно підтримало самовіддану діяльність НРУ за консолідацію інтелектуальних, патріотичних сил у боротьбі з радянсько-комуністичною системою за відокремлення від СРСР та проголошення незалежності.

3.2. Підготовка референдуму та президентська кампанія В. Чорновола

В. Чорновіл – знакова постать в історії України: він був ініціатором проголошення Декларації про державний суверенітет України та Акту проголошення Незалежності України, сприяв ухваленню Указу Президії Верховної Ради «Про заборону діяльності Компартії України». Вихований батьками-педагогами він палко вболівав за долю України і завжди непохитно вірив у відновлення її незалежності, був противником комуністичного радянського ладу.

У 1990 р. В. Чорновіл переміг на виборах до Верховної Ради й Львівської облради. Разом із В. Чорноволом до Ради потрапило ще 11 членів УГС [21]. Від перших днів вони, зокрема й В. Чорновіл, суттєво видозмінили стиль роботи парламенту. Він запропонував транслювати засідання Верховної Ради у прямому ефірі, щоб громадяни могли спостерігати за роботою народних обранців. І ця ініціатива була схвалена.

Дії і позиція В. Чорновола у Верховній Раді були рішучими. Так, коли комуністична більшість дозволила арештувати колишнього політв'язня, депутата С. Хмару, він закликав опозицію відмовитися від участі в роботі Ради до моменту його звільнення з під арешту, а також закликав спеціальну депутатську комісію розслідує обставини інциденту [21]. Однак до такої ініціативи приєдналися лише два депутати. В. Чорновола відсутність підтримки не зупинила: він таки дотримав свого слова, й повернувся до парламенту лише після звільнення С. Хмари.

Після проголошення незалежності України стартувала підготовка до референдуму й президентська передвиборча кампанія. Свою кандидатуру на пост президента висунув і В. Чорновіл. Одним із пунктів програми була політико-адміністративна реформа з розширенням місцевого самоврядування, запровадженням регіонального (земельного) самоврядування; прямі вибори керівників усіх адміністративно-територіальних одиниць.

Як свідчать документи, в загальному, в Україні працювали 647 агітаційні групи з чисельністю до 19 065 осіб, які розповсюдили близько 30 мільйонів листівок і близько мільйона плакатів, що мали донести ідею та сформуванню у громадян думку про необхідність підтвердження незалежності України [18, с. 48]. Націонал-демократи були невпевнені у підтримці ідеї незалежності України на Всенародному референдумі. Але В. Чорновіл стверджував, що «проголошення самостійності України 24 серпня не може бути скасоване референдумом, адже зафіксований негативний результат означатиме, що народ не повірив депутатам Верховної Ради і не більше» [37, с. 91].

В. Чорновіл їздив на зустрічі з виборцями не оминаючи ні Захід, ні Схід, ні Південь. Виступав на Маріупольському металургійному комбінаті, де колись брав участь у комсомольському будівництві, і на Львівщині, де прожив значну частину свого життя, і у Севастополі перед офіцерами Чорноморського флоту. Це була не лише передвиборча кампанія, В.

Чорновіл у спілкуванні з українцями ніс ідею підтвердження ними незалежності держави на референдумі, що не могло не відобразитися на результатах. Українці проголосували за незалежність України. На референдум винесено було єдине питання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». На що 28 804 071 (90,32%) із 31 891 742 українців відповіли ствердно.

А от фінал президентських виборів не був таким утішним для В. Чорновола, який зайняв лише друге місце, поступившись самовисуванцю Л. Кравчуку. Причин цій поразці можна знайти кілька: вплив колишньої номенклатури, роз'єднаність демократичних сил тощо. Слід наголосити, що у президентських перегонах ситуація визначалася підтримкою кандидата місцевими радами та їх виконками [58, с. 171].

Відтак на найбільший адміністративний та матеріальний ресурси зміг розраховувати лише один кандидат, якого готова була підтримати колишня партійна номенклатура. Такий ресурс для кампанії не був монетизований, а полягав у доступі до медіа та виборців. На жаль, у В. Чорновола не було таких можливостей.

Завдяки політичній активності та пропагандистській кампанії Руху у Верховній Раді створено парламентську опозицію – Народну Раду, яка відіграла суттєву роль у прийнятті Декларації про державний суверенітет України та інших законопроектів, які вплинули на тогочасні події в Україні. Варто зауважити, що Народна Рада вимагала рішуче декларувати прагнення України стати незалежною й для цього успішно використовувала процес законотворення.

Послідовним продовженням її боротьби за суверенітет українського народу став закон «Про економічну самостійність Української РСР», який передбачав власність народу на її національне багатство, повну господарську самостійність, введення національної грошової одиниці тощо. Прийняття Народною Радою, за активної участі членів НРУ, цих законів, є

вагомою подією, яка засвідчила, що в майбутньому Україна зможе вийти на шлях цивілізованого, незалежного розвитку.

Таким чином, НРУ став рушієм у боротьбі за незалежність (жовтень 1990 р. – грудень 1991 р.), місцем консолідації спільного прагнення українців до проголошення незалежності України та її самостійного існування поза радянським устроєм. Силу рухівців вбачаємо в підтримці населення, яка остаточно проявилася в підтвердженні більшості голосуючих факту проголошення незалежності України на референдумі 1 грудня 1991 р.

РОЗДІЛ IV

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАРОДНОГО РУХУ В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ

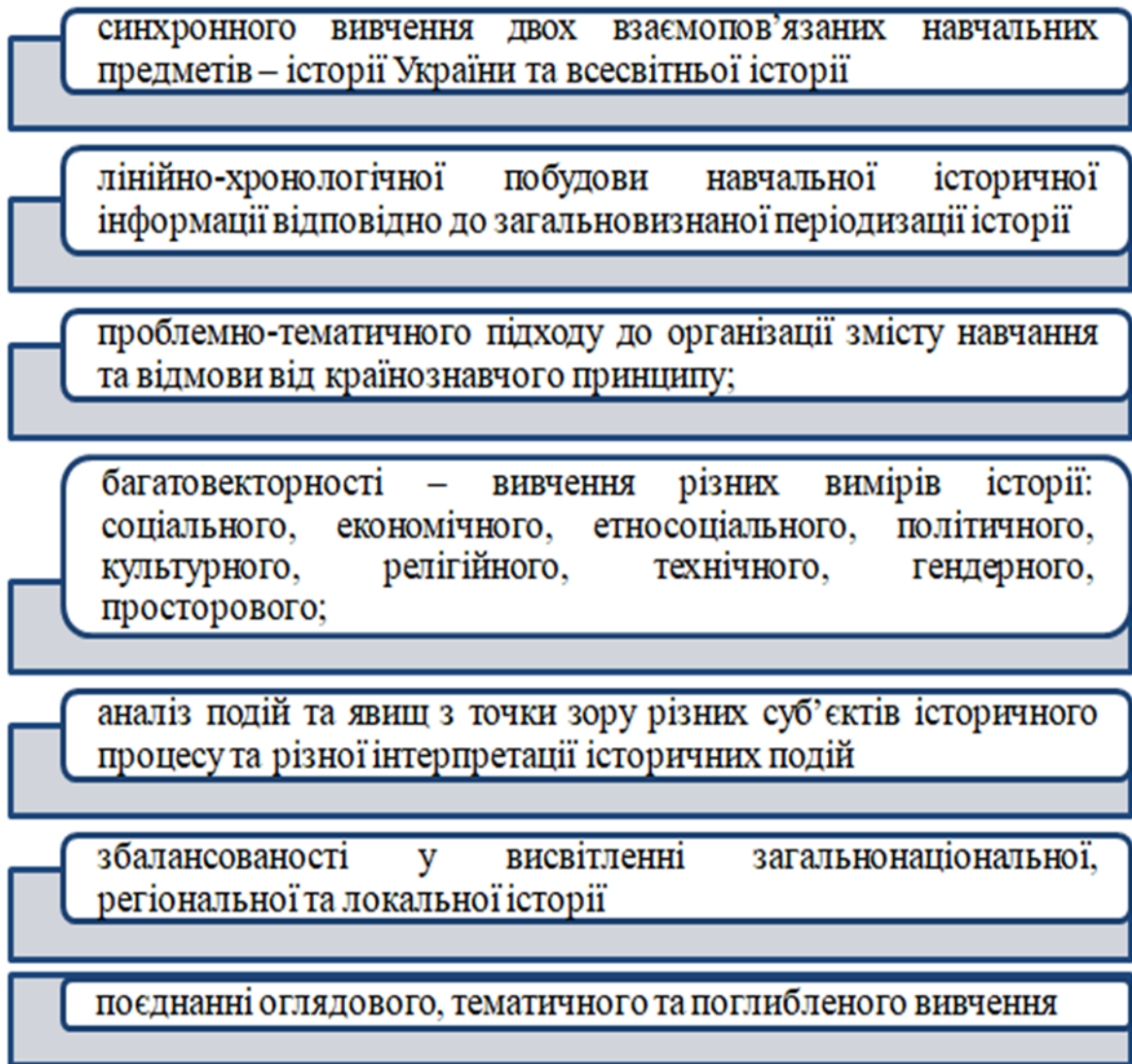
Новітній етап розвитку загальноосвітньої школи актуалізує дослідження проблем формування змісту історичної освіти, шляхів його реалізації у навчально-виховному процесі: програмах, підручниках, на уроках, під час оцінювання учнівських досягнень. Необхідність подальшого удосконалення історичної освіти зумовлює розроблення науково-методичних рекомендацій для ефективного вивчення історії в 11-му класі.

Навчальний матеріал курсу історії України охоплює провідні події, явища, процеси, тенденції суспільно-політичного розвитку кінця ХХ ст. Слід наголосити, що пріоритетним напрямом сучасної шкільної історичної освіти в цілому, й у 11-му класі насамперед, українська педагогіка вбачає у реалізації діяльнісного, особистісно орієнтованого та компетентнісного підходів [70; 71].

Відповідно до програми, предметна історична компетентність – інтегральний показник діяльності учнів 11-го класу – охоплює системні знання про головні події, явища та тенденції в історії України, зокрема провідні тенденції економічного, суспільно-політичного, культурного розвитку на шляху до незалежності держави.

У колишній парадигмі навчання на першому місці стояли прийоми пояснювального і коментованого читання і переказу, складання планів і таблиць, відтворюючих авторський виклад. Нині умови вимагають навчити школяра діям іншого характеру: вміти працювати з документами, біографіями, різними джерелами, знаходити спільне та відмінне, розбіжності.

Варто наголосити, що базисом організації змісту історичної освіти в старшій школі є принципи:

Рис. 4.1. Основи змісту історичної освіти в старшій школі

Тобто матеріал про діяльність Народного руху у найновіших навчальних підручниках із історії України для 11 класу (наприклад, Н. Сорочинська і О. Гісем [71], О. Гісем і О. Мартинюк [64]) представлений по різному, і не завжди в повному обсязі стосовної тематики. Це залежить від бачення авторів та їх ставлення до важливості історичних подій і фактів.

У підручнику Н. Сорочинської і О. Гісем [71] авторки дають характеристику НРУ як «масового громадсько-політичного руху республіки, що виступає за «докорінне оновлення суспільства» [71, с. 137]. Головною метою діяльності визначалася побудова демократичного і гуманного суспільства, досягнення справжнього народовладдя, добробуту народу, умов

для гідного життя людини. А от у підручнику О. Гісем і О. Мартинюк такого тлумачення Руху не наведено, натомість представлено НРУ як існування його у двох течіях – поміркованих та радикалів – що суттєво ускладнювало процес організаційного становлення, але на цьому етапі суперечності вдавалося долати, оскільки відбувалася консолідація сил проти Компартії СРСР [14, с. 150].

Дослідивши представлення тематики НРУ в підручниках історії України, приходимо до висновку, що співавторство Н. Сорочинської і О. Гісем дещо ширше презентує одинадятикласникам діяльність Руху (з фото, рис. 4.2.), ніж співавторство О. Гісем і О. Мартинюк.

Перша велика громадська акція, організована Народним рухом, відбулася 21 січня 1990 р., коли проводили масштабний захід «Українська хвиля» — «живий ланцюг» на честь відзначення Акта злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. Сотні тисяч громадян вийшли в цей день у визначений час, взявшись за руки, на трасу Львів—Київ. Завдяки цій акції мільйони громадян вперше дізналися про приховуваний за радянських часів акт возз'єднання українських земель у роки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

У жовтні 1990 р. відбулися Другі Всеукраїнські збори Народного руху. На цей час членами згаданої організації були 633 тис. громадян республіки, а про її підтримку заявляли 5 млн осіб. Учасники з'їзду схвалили документи, в яких

Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. Вересень 1989 р.

137

Рис. 4.2. Уривок з § 17 «Зростання активності українського суспільства» про виникнення і початок діяльності НРУ

Однак, у підручниках перераховані основні положення Декларації про державний суверенітет України [64, с. 151-152], яка є одним із досягнень НРУ.

Водночас аналіз підручників та наукової літератури щодо діяльності НРУ дозволив визначити низку недоліків у підручниках з історії України, а саме: перевантаження змістом, академічність викладу матеріалу, не завжди досконале методичне забезпечення, певна тенденційність та однобічність

розгляду історичних подій, недостатньо широка джерельна база. Суттєвим моментом цього періоду стало виникнення нової проблеми – визначення межі між бажанням автора висловити власну позицію щодо того чи іншого явища, події, діяча й обов'язком бути максимально об'єктивним та неупередженим, чого потребує сама навчальна література.

Таким чином, під час вивчення історії України курс повинен сприяти виробленню в учнів власного ставлення до змін у житті та світогляді українців у період боротьби НРУ за незалежність України, появи рішучості й відповідальності, становлення держави і суспільства з його соціально-політичними та соціально-економічними структурами – і підготувати до розуміння учнів історичних подій вітчизняної історії кінця ХХ століття.

ВИСНОВКИ

Таким чином, підсумовуючи, варто виділити наступне:

Поява НРУ за перебудову була зумовлена суспільно-політичними та соціально-економічними процесами, що відбувалися в СРСР та в УРСР зокрема, наприкінці 1980-х років. Контроль партії над суспільним життям у цей період дещо послабився, тому в УРСР, як і в Прибалтиці, також виникли «неформальні» об'єднання різного спрямування. Найрадикальнішою з них була Українська Гельсінська спілка, яка об'єднувала діячів правозахисного руху. Громадські організації діяли насамперед у суспільно-просвітницькій, культурно-історичній та інших сферах. Вони стали попередниками НРУ, його соціальною основою.

Ідея формування Народного Руху виникла у дисидентів й в червні-грудні 1988 р. львівські активісти Товариства рідної мови імені Т. Шевченка здійснювали спроби створення Народного Фронту. Ідея Руху стрімко поширилася в суспільстві й знаходила відгук серед представників різних соціальних груп та професій. На підприємствах, в установах та за місцем проживання створюються групи підтримки НРУ.

Першою областю, в межах якої утворюється крайова організація Руху, стала Тернопільщина, згодом обласна організація створена у Львові, осередки засновуються в Києві, Рівному, Луцьку, Донецьку, Хмельницькому, Одесі та інших містах. Місцева влада при цьому чинила шалений тиск таким ініціативам, застосовуючи різноманітні важелі впливу та маніпуляції. Установчий з'їзд НРУ відбувся в Києві 9-10 вересня 1989 р. Серед численних делегатів переважали представники інтелігенції. Ініціатори Руху, київські літератори, висловлювали помірковані думки, вважали, що Україна повинна перебувати в складі СРСР на основі нового Союзного договору. Члени УГС, дисиденти та колишні політв'язні, навпаки, висунули радикальну ідею незалежності України.

Представники НРУ, Української республіканської партії та інших опозиційних до КПРС партій все частіше виступали проти місцевих органів влади республіки під гаслами «За вільну, соборну і самостійну Україну» та «національна відбудова». Масові мітинги та виступи колишніх дисидентів і політв'язнів змусили мільйони українців переосмислити своє минуле і серйозно підірвали авторитет партійного керівництва в республіці. Колись потужна Комуністична партія України демонструвала ознаки розколу, почався стихійний вихід з КПРС її членів.

Суспільно-політичні настрої та зміни згуртували українську молодь. Ентузіазм, активність та продумана організація студентських акцій в Україні відобразили потенціал тодішнього українського молодіжного руху. Активну участь в Студентській революції на граніті, так званій кампанії-акції ненасильницької громадянської непокорі, яка тривала з 2 по 17 жовтня 1990 року в УРСР, взяли студенти-історики Луцького державного педагогічного інституту ім. Л. Українки.

На II-у з'їзді НРУ з назви НРУ прибрали слова «за перебудову» і підтримали «право на національно-територіальну автономію для національних меншостей, що не мають своєї державності за межами України та національно-культурну автономію для всіх інших національностей», а також прийняли звернення «До громадян України, які вважають російську мову своєю рідною».

Злагожденість дій рухівців ознаменувалася згодом розколом у баченні устрою України. Ще на Установчому з'їзді НРУ зародилися такі настрої, а після того, як В. Чорновіл відстоював ідею децентралізації державного устрою України, вони поступово посилювалися.

НРУ швидко радикалізувався разом із подіями в Україні і на своєму другому з'їзді наприкінці 1990 р. перетворився на антикомуністичну правоцентристську силу, яка ставила за мету здобуття Україною незалежності. Ця мета була досягнута 24 серпня 1991 р. й закріплена референдумом 1 грудня того ж року. Зусилля НРУ у процесі здобуття

державної незалежності України є вагомими та історично обумовленими. НРУ цілеспрямовано йшов до своєї головної мети, проголошеної на II з'їзді. Програмні гасла Руху пробудили українське суспільство, яке активно підтримало самовіддану діяльність НРУ за консолідацію інтелектуальних, патріотичних сил у боротьбі з радянсько-комуністичною системою за відокремлення від СРСР та проголошення незалежності.

Матеріал про діяльність НРУ у найновіших навчальних підручниках із історії України для 11 класу представлений по різному, і не завжди в повному обсязі стосовно тематики. Це залежить від бачення авторів та їх ставлення до важливості історичних подій і фактів. Дослідження й аналіз дозволили визначити низку недоліків у підручниках з історії України, насамперед: перевантаження змістом, академічність викладу матеріалу, не завжди досконале методичне забезпечення, певна тенденційність та однобічність розгляду історичних подій, недостатньо широка джерельна база. Суттєвим моментом представлення цього періоду стало виникнення нової проблеми – визначення межі між бажанням автора висловити власну позицію щодо того чи іншого явища, події, діяча й обов'язком бути максимально об'єктивним та неупередженим, чого потребує сама навчальна література.

Вбачаємо в необхідності повнішого викладу матеріалу щодо НРУ за допомогою використання різноманітних методів для розвитку компетентностей учнів на уроках історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Опубліковані джерела і матеріали

1. Демократи всіх областей України, єднайтеся. *За вільну Україну*. 1991. 1 березня. С. 2.
2. Доповідна записка прокурора УРСР П. Осипенка, голови КДБ УРСР М. Голушка, міністра МВС УРСР І. Гладуша, міністра юстиції УРСР В. Зайчука Президії Верховної Ради Української РСР про негайне ухвалення законодавчих актів, що обмежують діяльність Народного руху України. 22 квітня 1989 р. Становлення Народного руху України (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Державного архіву Тернопільської області). З архівів ВУЧК-ГПУНКВД-КГБ. 2009. № 2 (33). С. 230–233.
3. Драч І. Політична ситуація на Україні і завдання Руху (Доповідь на Всеукраїнських зборах Народного Руху України). Галичина. Івано-Франківськ, 1990. 31 жовтня. С. 4.
4. Другі Всеукраїнські збори Народного руху України, 25-28 жовтня 1990 року: документи. Ньюарк, Нью-Джерзі: Пролог, 1991. 71 с.
5. *За вільну Україну*. Львів, 1991. 20 березня. С.1.
6. Звернення В'ячеслава Чорновола. *За вільну Україну*. 11 липня. 1991. С. 4.
7. Звернення Народної Ради до народу України. *За вільну Україну*. 1991. 22 серпня. С. 2.
8. Звернення Союзу Українок до громадян Львівщини. *За вільну Україну*. 1991. 22 серпня. С. 1.
9. З історії створення та діяльності крайової організації «Народний Рух України за перебудову». Офіційний веб-сайт Державного архіву Чернівецької області. URL: https://cv.archives.gov.ua/narodnij_rux.html.
10. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР ЦК КПУ про створення Українського народного фронту. 2 листопада 1988 р. *Становлення Народного*

руху України (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Державного архіву Тернопільської області). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2009. № 2 (33). С. 206–211.

11. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР ЦК КПУ про створення у Спілці письменників України ініціативної групи на підтримку перебудови. 24 листопада 1988 р. *Становлення Народного руху України* (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Державного архіву Тернопільської області). 2009. № 2 (33). С. 221–226.

12. Коваленко Р. Я. Народний Рух: становлення. Тільки факти... (за документами Державного архіву Київської області). *Архіви України*. 2014. № 4-5. С. 204–213.

13. Народний Рух України. Всеукраїнські Збори (2; 1990; Київ) / Документи. НьюЙорк, Нью-Джерсі: Пролог, 1991. 74 с.

14. Народний Рух України: Документи і матеріали. К., 1993. 64 с.

15. Національний музей історії України. Фонди. Колекційна опис «Суспільно-політичний рух на Україні в період перебудови». № 477.

16. Революція на граніті. Національний музей Революції Гідності. URL: <https://maidanmuseum.org/uk/storinka/revolyuciya-na-graniti>.

17. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Київ: Дніпро, 2001. Т.9. 1989–2001. 660 с.

18. Треті Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого – 1 березня 1992 року: Стенографічний звіт / Народний Рух України. Секретаріат. Київ: Фірма «Віпол», 1995. 351 с.

19. Ухвала координаційної Ради Руху Західного регіону України // За вільну Україну. 1991. 17 травня. С. 1.

20. Чорновіл В. Твори: У 10-ти. Т. 6. Київ, Смолоскип, 2009. 1052 с.

21. Чорновіл В. Твори: У 10-ти. Т.. Київ, Смолоскип, 2011. 1080 с.

22. Чорновіл В. Це був партійно-мілітаристський путч. Хроніка опору: документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного

перевороту, вчинену у серпні 1991 року так званим ГКЧП // упоряд. Л. С. Танюк, ред. Г.П. Кримчак. Київ: Вік – Дніпро, 1991. С. 367–368.

Наукові праці

23. Адамович С. В. Ідея соборності в ідеології та діяльності Народного Руху України. *Народний Рух України: місце в історії та політиці*: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції 16–17 вересня 2005 р., м. Одеса. Одеса: Астропринт, 2005. С. 13–17.

24. Андрощук О. В. Чорновіл та ідея федералізації України: еволюція поглядів на проблему. *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009)*: Матеріали круглого столу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С.100–114.

25. Андрющенко Е. «Варта Руху» та її роль у суспільно-політичних процесах в Україні у 1989–1991 рр. *Мандрівець*. 2013. № 1. С. 46–49.

26. Барановська Н. Суспільно-політичні та соціально-економічні передумови виникнення Руху. *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009 рр.)*: Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22вересня 2009 р.). К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 13–28.

27. Барцьось В. Народний Рух України на Вінниччині (1988–1991 рр.). *Народний Рух України: місце в історії та політиці*: матеріали VII Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 28–29 травня 2009 р.) / редкол.: Г. І. Гончарук (голова) та ін. Одеса: Астропринт, 2009. С. 17–24.

28. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ століття: політичний портрет Богдана Гориня. Львів: Кальварія, 1997. 350 с.

29. Бойко О. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: монографія. Київ: ІПіЕНД, 2002. 306.

30. Галицька асамблея 1991 р. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія «Історія, економіка, філософія». Вип.13. Гол. ред. Ю. І. Терещенко. Київ: Вид центр КНЛУ, 2007. С. 71–78.

31. Гончарук Г. І. Народний рух України. Історія. Одеса: Астропринт, 1997. 380 с.
32. Гончарук Г. І. Про Рух і його батька. *Інтелігенція і влада*. Серія Історія: зб. наук. пр. Одеса, 2016. Вип. 35. С. 189–201.
33. Гончарук Г. І., Шановська О. А. Національна ідея і Народний Рух України. Одеса: Астропринт, 2004. 170 с.
34. Горинь М. Два роки незалежності. Що далі? *Розбудова держави*. 1993. № 8. С. 6–14.
35. Значення В. Чорновола у створенні й діяльності Галицької асамблеї. *Другі Чорноволівські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 75-й річниці з дня народження В'ячеслава Чорновола (Київ, 30 березня 2013 р.)* / упоряд. В. Деревінський. Тернопіль, 2014. С. 18–33.
36. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова», «демократизація» на Україні. Мюнхен, 1990. 622 с.
37. Кіндрачук Н. М. За Україну незалежну (Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989–1991 рр.) монографія. Івано-Франківськ: НАІР, 2013. 208 с.
38. Кіндрачук Н. М. Практична діяльність Народного Руху на шляху здобуття Україною державної незалежності (1989–1991 рр.). *Записки історичного факультету*. 2011. Вип. 21. С. 104–110.
39. Кіндрачук Н. М. Роль НРУ в здобутті незалежності України (1989–1991 рр.): аналіз історіографії проблеми. *Інтелігенція і влада*. Серія: Історія. 2010. Вип. 20. С. 137–144.
40. Кіндрачук Н. М. Співпраця Народного Руху України та української діаспори в наданні економічної, гуманітарної допомоги Україні. *Одіссос: актуальні проблеми історії, археології та етнології*. Одеса, 2009. С. 176–180.
41. Кіндрачук Н. М. Участь Народного Руху України в конституційному процесі. *Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний наук. зб.* Серія: Історія. Одеса: Астропринт, 2008. Вип. 11. С. 234–243.

42. Кіндрачук Н. М. Участь Народного Руху України в проведенні Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. на підтвердження «Акту про незалежність України». *Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VII Всеукр. конф., присвяченої 20-річчю НРУ* (м. Одеса, 28–29 травня 2009 р.) / редкол.: Г. І. Гончарук (голова) та ін. Одеса: Астропринт, 2009. С. 89–92.

43. Ковтун В. Історія Народного Руху України. Київ: Генеза, 1995. 395 с.

44. Кобута С. «Неформальні» громадські організації у 1987–1989 роках як попередники українського політичного руху. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / за заг. ред. І. Зуляка. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. Вип. 1. С. 125–134.

45. Кобута С. Й. Регіональна специфіка формування Народного Руху України за перебудову. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Вип. VI. Івано-Франківськ, 2002. С. 149–159.

46. Кобута С. Й. Суспільно-політичні процеси в західному регіоні України (1988–1999 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Чернівці, 2001. 17 с.

47. Ковтун В. Історія Народного Руху України. Київ: Факт, 1999. 408 с.

48. Кондратюк К., Качмар В. Новітня історія України (1945–2020 роки): навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 212 с.

49. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. Київ: Видавничий центр ДрУк, 1998. 446 с.

50. Лавринович О. Як «Рух» відмовився стати партією влади. *День*. 2018. 7 серпня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/polityka/yak-ruh-vidmovyvsya-staty-partiyeu-vlady> (дата звернення: 18.03.2024).

51. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ: Абрис, 1994. 495 с.

52. Мельник І. З історії створення Народного Руху України та відродження «Просвіти». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. №19. С. 98–105.

53. Мельник І. Установчий з'їзд Народного Руху. *Збруч*. URL: <https://zbruc.eu/node/26557> (дата звернення: 17.03.2024).

54. Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. Київ: Логос, 1997. 180 с.

55. Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): матеріали круглого столу, присвяч. 20-й річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 верес. 2009 р.) / НАН України, Ін-т історії України; упоряд.: Андрощук О. В., Коляструк О. П. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 155 с.

56. Нефьодов Д. В. Новітня історія України: навчальний посібник для дистанційного навчання. Миколаїв. Іліон, 2021. 400 с.

57. Поліщук І. Народний Рух України: причини виникнення та наслідки діяльності. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. 2019. №1. С. 58–71.

58. Сацький П. Передвиборча доктрина політичної системи незалежної України В. Чорновола і формування угруповань регіональних еліт. *Чорновольські читання. Візія майбутнього України: Матеріали III і VI наукових конференцій, присвячених 80-й річниці з дня народження В. Чорновола (Київ, 24 грудня 2016, 24 грудня 2017) / упоряд. В. Ф. Деревінський. Київ; Тернопіль: «Бескиди», 2018. С. 166–173.*

59. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Нові політичні партії. Київ: Знання, 1990. 48 с.

60. Срібна М. Народний рух України у документально-речовій збірці Національного музею історії України (до 30-річчя створення громадсько-політичної організації). *Краєзнавство*. 2019. № 3. С. 252–260.

61. Сушко Р., Ольховський І. Хроніка Народного Руху України. 20 років боротьби і перемог 1989–2009. Київ: Гарт, 2009. 93 с.

62. Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Шановська Олена Андріївна; Одеський національний політехнічний ун-т. Одеса, 2003. 180 с.

63. Шульженко С. Суверенітет. *Вісник Книжкової палати*. 2006. № 7. С. 23–25.

Навчальна і довідкова література

64. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2019. 288 с.

65. Дубінський В.А. Методика викладання історії в школі: навч.-метод. посіб. для організ. самот. роботи студ. іст. фак. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2019. 2-е вид., виправл. і доп. 86 с.

66. Історія держави і права України: підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків, 2019. 448 с.

67. Історія державності України: експеримент. підруч. / авт. кол.: О. Н. Ярмиш, В. А. Греченко (керівник), О. А. Гавриленко та ін. Харків: Одісей, 2004. 608 с.

68. Історія України: ХІХ – ХХІ ст.: Практикум / Голубко В. Є., Лаврецький Р. В., Лозинський А. Ф., Нагірняк М. Я., Чура В. І.; за заг. ред. Р. В. Лаврецького. ЛДУ БЖД, Львів, 2014. 558 с.

69. Нефьодов Д. В. Новітня історія України: навчальний посібник для дистанційного навчання. Миколаїв. Іліон, 2021. 400 с.

70. Пометун О. І. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: метод. посіб. / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, В. С. Власов. Київ: ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.

71. Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України [рівень стандарту]: підручник для 11 кл. закл. загальн. серед. освіти. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2019. 240 с.

72. Яковина М. М. Галицька асамблея // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=28347.

73. 1989 – відкрився Установчий з'їзд «Народного руху України за перебудову». Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/veresen/8/1989-vidkryvsya-ustanovchyuy-zyizd-narodnogo-ruhu-ukrayiny-za-perebudovu>.

74. 30-річчя НРУ: хронологія становлення на зорі державності. Matrix-divergent. URL: <https://matrix-info.com/30-richchya-nru-hronologiya-standovlennya-na-zori-derzhavnosti>.

ДОДАТКИ

Додаток А

План-конспект з Історії України 11 клас

Тема: **Розгортання національно-визвольного руху в Україні.**

Народний Рух України

Мета :

Навчальна:

- аналізувати становище України в період перебудови в СРСР / *Інформаційно-логічна*;
- встановлювати хронологічну послідовність подій національно-визвольного руху в Україні / *Хронологічна*;
- розуміти терміни «політичні реформи», «Народний Рух України», «незалежність» / *Інформаційно-логічна*;
- характеризувати діяльність Народного Руху України / *Інформаційно-логічна*;
- характеризувати постаті громадських активістів Народного Руху України / *Інформаційно-логічна*.

Розвивальна:

- розвивати навички роботи з історичними документами, схемами й географічними картами / *Інформаційно-аналітична / Просторова*;
- розвивати в учнів пошукові навички у «Знайдіть інформацію з додаткових джерел про те, як діяв НРУ на шляху проголошення незалежності України» / *Пошукова, Інформаційно-аналітична*;
- розвивати в учнів навички роботи в групах за допомогою технології «Скетч-ноутінг» / *Інформаційно-логічна*;
- формувати вміння характеризувати історичні постаті на основі роботи з документами, перегляду відео <https://www.youtube.com/watch?v=s2sgDz4esqM> / *Аксіологічна / Інформаційно-логічна*;
- формувати комунікативну компетентність шляхом відповідей учнів на уточнюючі, проблемні та актуалізуючі запитання під час уроку та навички комунікації в груповій роботі / *Мовленнєва*.

Виховна

- виховувати почуття патріотизму, важливості історичних і політичних цінностей українського народу / *Громадянська-Особиста / Патріотична*;
- виховувати інтерес до громадських активістів Народного Руху України / *Інформаційно-логічна / Аксіологічна*;
- формувати критичне мислення до громадських активістів НРУ / *Аксіологічна / Інформаційно-логічна*;
- формувати критичні думки щодо імперських амбіцій СРСР і КП у спробі зберегти існуючий лад / *Аксіологічна-Логічна*;

- формувати критичні думки щодо радянського бачення долі республік і спроби дискредитувати громадсько-політичні зміни в суспільстві / *Аксіологічна-громадська*;
- формувати критичні думки щодо Союзного договору / *Аксіологічна-логічна*;
- виховувати людські якості: сумлінність, здатність до подолання труднощів / *Аксіологічна-здоров'язберігаюча*;
- виховувати толерантне ставлення учнів один до одного, поважати думки однокласників, вміти працювати в групах / *Соціально-комунікативна*;
- формувати лідерські якості під час групової роботи / *Соціально-громадська*.

Тип уроку: Комбінований урок

Обладнання: Підручник з Історії України (11 клас), карта України, мультимедійна дошка.

Основні дати

1989 р. – «мітингова демократія».

8–10 вересня 1989 р. – Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову.

21 січня 1990 р. – захід «Українська хвиля» – «живий ланцюг».

жовтень 1990 р. – Другі Всеукраїнські збори Народного руху.

Основні терміни:

«Народний Рух», «за перебудову», «громадсько-політичний рух», «оновлення суспільства».

План уроку

1. Початок подолання «білих плям» в історії України
2. Формування національних громадських організацій і об'єднань
3. Виникнення і початок діяльності Народного руху України
4. Розгортання національно-визвольного руху в Україні та місце Народного Руху в ньому

Час	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально виховна діяльність учня	Примітки
3 хв	I. Організаційний етап	Привітання з учнями. Перевірка готовності учнів до уроку. Організація уваги учнів, налаштування на позитивну і плідну роботу.		
7 хв	II. Перевірка домашнього завдання		Усні відповіді на питання: 1. Яку стратегію намагались реалізувати творці «перебудови» в економічній сфері? 2. Чому спроба «прискорити» економічний розвиток СРСР виявилася невдалою? 3. Як відбувалося здійснення політики	Інформаційно-логічна

			<p>«прискорення» у промисловості?</p> <p>4. Які спроби змінити ситуацію на краще у сільському господарстві здійснювалися у роки «перебудови»?</p> <p>5. Визначте негативні фактори, які впливали на проведення економічних реформ.</p> <p>6. Чи можна стверджувати, що дії керівництва СРСР були недоцільними щодо ситуації, у якій перебувала країна? Обґрунтуйте свою думку.</p>	
2 хв	III. Мотиваційний етап	<p>Розповідь учителя</p> <p>Український національний рух поєднував у собі національно-визвольний, екологічний, загальнодемократичний та інші рухи.</p> <p>Активізація національного руху в Україні була викликана такими причинами.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Русифікаторська політика союзного керівництва в попередні десятиліття. • Чорнобильська катастрофа, яка вочевидь засвідчила всю згубність подальшого перебування України в складі СРСР і повну безпорадність компартійного керівництва УРСР. • Гласність та лібералізація суспільно-політичного життя, які сприяли активізації українського суспільства, появи неформальних організацій. 	Учні задумуються, над почутим, за бажанням висловлюють свої думки.	Логічна
2 хв	IV. Актуалізаційний етап		Які роки і події відповідають досліджуваній тематиці?	Хронологічна Логічна
20 хв	V. Етап вивчення нового матеріалу.	<p>1. Початок подолання «білих плям» в історії України</p> <p>Здійснення політики «гласності» сприяло приверненню уваги до призабутих або замовчуваних подій минулого. Подолання «білих плям» в історії України мало значний вплив на активізацію національного руху в республіці. Зростанню національної свідомості українців і пробудженню їх від політичної летаргії сприяли публікації про трагічні сторінки минулого в газеті Спілки письменників України «Літературна Україна».</p> <p>2. Формування національних громадських організацій і об'єднань</p> <p>У липні 1988 р. Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод реорганізували в організацію республіканського масштабу – Українську Гельсінську спілку (УГС). організація висувала ідею перетворення СРСР на конфедерацію союзних республік, а потім заявила про необхідність виходу України зі складу Союзу і проголошення її незалежності.</p>		

		<p>Улітку 1989 р. обласні філії УГС розпочали роботу в регіонах зі створення Спілки незалежної української молоді (СНУМ). За задумом ініціаторів вона повинна була стати організацією, котра, спираючись на релігійні й народні традиції, виховуватиме молодь в дусі відданості справі побудови незалежної Української держави.</p> <p>Наприкінці 1989 р. у Києві виникла ще одна, незалежна від владних структур, загальнореспубліканська молодіжна організація – Українська студентська спілка (УСС).</p> <p>3. Виникнення і початок діяльності Народного руху України</p> <p>На початку 1988 р. лідери українських громадсько-політичних організацій приходять до думки про створення громадського об'єднання на зразок Народного фронту. Він мав об'єднати розпорошені національні сили для створення масової впливової опозиції. Ініціатива у створенні такого роду громадсько-політичної організації належала київській організації Спілка письменників України. У газеті «Літературна Україна» було опубліковано проект програми Народного Руху України за перебудову. Обговорення проекту викликало активізацію національних сил і жваву дискусію у суспільстві. Компартійне керівництво зустріло ідею створення Руху з насторогою і розгорнуло активну антирухівську кампанію, прагнучи залучити до неї трудові колективи. Незважаючи на опір 6-10 вересня 1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. Було прийнято Програму і Статут руху. Головою Руху було обрано І. Драча. Згодом цій організації довелось відіграти провідну роль у боротьбі за незалежність України. Із руху за перебудову він перетворився на рух за незалежність України.</p> <p>Національний рух в Україні мав такі прояви.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Мітинги, демонстрації, акції протесту. • Формування широкого загальнонаціонального руху – Народного Руху за перебудову. • Формування українських національних партій і, відповідно, багатопартійної системи. <p>4. Розгортання національно-визвольного руху в Україні та місце Народного Руху в ньому</p> <p>До причин, що призвели до створення багатопартійності в Україні, можна віднести:</p>	<p>Самостійна робота за підручником.</p> <p>Опрацювати відповідний матеріал підручника і дати відповіді на запитання.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Які програмні цілі ставив перед собою Рух? 2) Як вони співвідносилися з декларованими цілями КПРС у роки перебудови? 3) Чим була зумовлена поміркованість Руху порівняно з діяльністю аналогічних рухів в інших союзних республіках? <p>Складіть таблицю «Становлення багатопартійності в Україні».</p>	<p>Логічна</p> <p>Логічна</p>
--	--	--	--	-------------------------------

		<ul style="list-style-type: none"> розширення демократизації суспільного життя, гласність; історичні корені багатопартійності в Україні; виникнення й розвиток в Україні дисидентства; нездатність КПРС продовжувати виконання керівної ролі всього суспільства, яку вона собі привласнила. <p>Розгортання національно-визвольного руху в Україні: Національно-демократичний напрямок Ліберально-демократичний напрямок Комуністичний (соціалістичний) напрямок</p>	Проаналізуйте позитивні явища і недоліки у початковому етапі формування багатопартійності в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.	Логічна
10 хв	VI. Систематизація знань	<p>Групове обговорення за запитаннями.</p> <ol style="list-style-type: none"> Коли утворився Народний Рух України за перебудову і з якою метою? НРУ в перші роки свого існування був політичною партією чи громадсько-політичною організацією? Коли було прийнято Закон «Про мови»? Якими є його основні положення? Що зумовило розпад КПУ і які наслідки це мало? 		Інформаційно-логічна
2 хв	VII. Висновки	Складіть асоціативний ланцюжок	Громадсько-політичний рух → Народний Рух України → шлях до незалежності України	Логічно-інформаційна
1 хв	VIII. Домашнє завдання		<p>Дайте відповіді на питання параграфа.</p> <p>Підготуйте доповіді на теми: «Чому за роки «перебудови» не виникло жодної загальносоюзної партії, проте було створено значну кількість національних партій?» «Діяльність громадських активістів Народного Руху України»</p>	Інформаційна. Інформаційно-логічна Аналітична

Фото з діяльності НРУ за перебудову

**Установчий з'їзд Народного руху України у конференц-залі
Київської політехніки**

Голова НРУ поет і громадський діяч Іван Драч (у центрі)

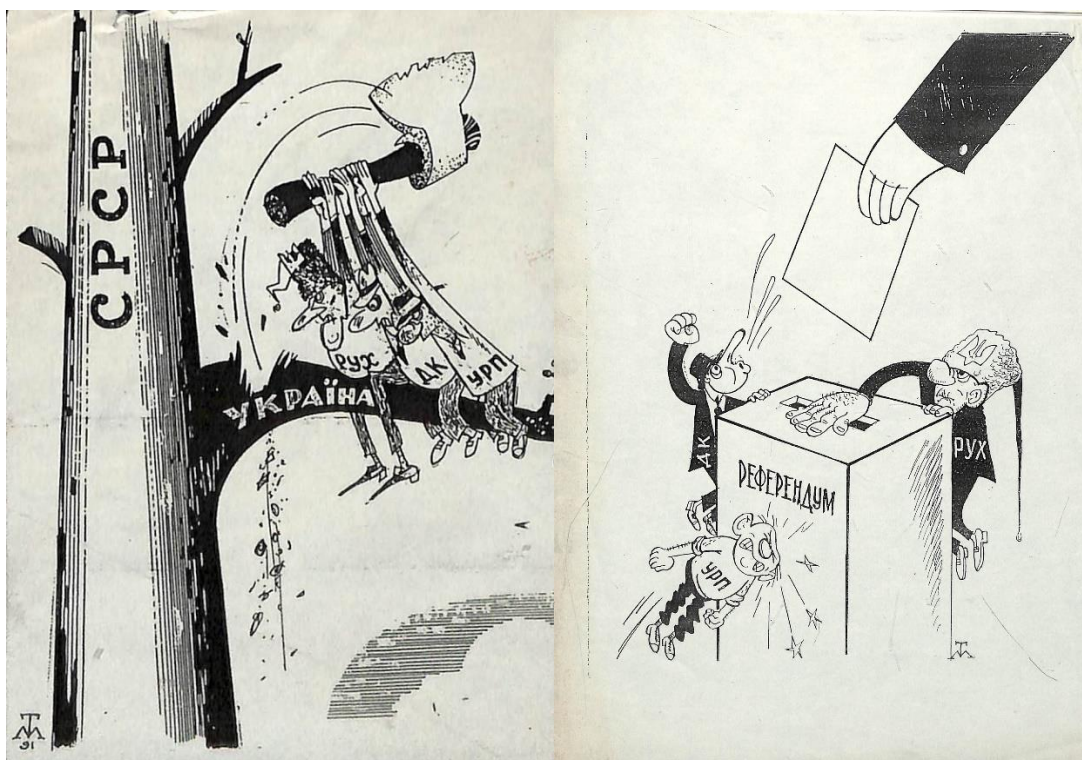

Проведення II зборів Руху

Михайло Горинь, Левко Лук'яненко і В'ячеслав Чорновіл

Комуністична карикатура, спрямована на дискредитацію РУХу

Донецька делегація на акції «Живий ланцюг єднання», 21 січня 1990

р.

Мітинг у столиці України на Софійському майдані (тоді – площі Богдана Хмельницького) після завершення «Живого ланцюга» в рамках відзначення Акту Злуки УНР і ЗУНР в 1919 році. Київ, 21 січня 1990 року

Проголошення Незалежності – момент голосування

Історичне внесення прапора в сесійну залу Верховної Ради